

UN EPISODI DINTRE
DE LES HUMANITATS:
L'EPIGRAFIA

EPIGRAFIA “MAJOR” I “MENOR”:
L'EXEMPLE DEL FABRICANT DE TEULES
HERENNI OPTAT

DISCURS LLEGIT EL DIA 12 DE FEBRER DEL 2015 EN L'ACTE DE
RECEPCIÓ PÚBLICA DE L'ACADÈMICA ELECTA

SRA. DRA. ISABEL RODÀ DE LLANZA

a la

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

DISCURS DE CONTESTA DE L'ACADÈMIC NUMERARI
SR. DR. JOSÉ E. RUIZ-DOMÈNEC

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
2015

UN EPISODI DINTRE
DE LES HUMANITATS:
L'ÉPIGRAFIA

EPIGRAFIA “MAJOR” I “MENOR”:
L'EXEMPLE DEL FABRICANT DE TEULES
HERENNI OPTAT

DISCURS LLEGIT EL DIA 12 DE FEBRER DEL 2015 EN L'ACTE DE
RECEPCIÓ PÚBLICA DE L'ACADÈMICA ELECTA

SRA. DRA. ISABEL RODÀ DE LLANZA

a la

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

DISCURS DE CONTESTA DE L'ACADÈMIC NUMERARI
SR. DR. JOSÉ E. RUIZ-DOMÈNEC

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
2015

© Isabel Rodà de Llanza
© José E. Ruiz-Domènec

Edició febrer del 2015

Maquetació i impressió: Ind. Gràf. Gabriel Gibert, SA - Tarragona

D.L.: T. 1896-2014

Excel·lentíssim Senyor President,
Il·lustres Senyores i Senyors Acadèmics,
Senyores i senyors:

Amb una barreja d'emocions, vull primer de tot fer ben palès el meu agraïment per l'honor i reconeixement que per a mi suposa entrar a formar part avui, dia de Santa Eulàlia, d'una institució tan arrelada i compromesa amb la història de Barcelona com és aquesta Reial Acadèmia de Bones Lletres, que té la seu en un palau tan emblemàtic com és el de Requesens, construït damunt la muralla romana. És un símbol de com una etapa recolza en l'anterior per mirar cap al futur.

A més, el fet que em correspongui ocupar el lloc d'un mestre tan singular com fou Frederic Udina i Martorell és per a mi motiu de sentir quelcom molt intens. Explicaré el perquè, però primer recordem plegats la figura del doctor Udina.

Va néixer a Barcelona el 29 de setembre del 1914 i ens va deixar a la nostra ciutat a les acaballes de l'any 2011, concretament el 30 de desembre. La seva joventut va estar marcada per la tragèdia de la Guerra Civil, que li arrebassà de manera cruel els pares. La seva carrera professional s'enfocà vers la recerca documental, que es va consagrar amb la seva tesi *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*, editada per l'Escola d'Estudis Medievals del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC), a Barcelona, el 1951; és encara una obra de referència per als medievalistes.

El 1959 va ser nomenat director del Museu d'Història de la Ciutat, avui Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), com a successor d'Agustí Duran i Sanpere, que n'havia estat el fundador i envers qui també hi ha un deute impagable. Amb el seu caràcter vital i inquiet, hi va introduir un gran dinamisme, prova d'això és que el 1960 es publicà el primer número de la sèrie *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, òrgan de difusió i estudi de la recerca a Barcelona. Des de l'any 1980 fins al 2005 es va notar, i molt, l'absència d'una publicació periòdica com la que havia endegat el doctor Udina, i per això la seva obra es va reprendre com a època II amb el nom de *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (Quarhis)*, de la qual s'han publicat ja 10 números fins al 2014, de manera escrupolosament puntual. També des del 1962 F. Udina va iniciar la sèrie *Miscellanea Barcinonensia*, que responia exactament al seu títol.

El 1961 fou nomenat director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Era un moment en què es podien simultaniejar les direccions i sóc testimoni que, al capdavant del Museu i de l'Arxiu, va fer una tasca enorme i brillant. Aleshores l'Arxiu era al palau del Lloctinent, a la plaça del Rei, on té encara la seu principal el Museu; el doctor Udina traspassava la plaça amb una increïble agilitat física i mental que li permetia no només anar d'una institució a l'altra sinó saber ordenar ràpidament els temes que havia de tractar en cada una. Ens apareixia tan sobtadament amb una agilitat tal que, carinyosament, deïem que era com el dimoni dels pastorets.

Amb la dècada dels seixanta, arribà també la creació de la Universitat Autònoma de Barcelona. Fou elegit degà comissari de la Facultat de Lletres, que inaugurà el seu primer curs el 1968 amb un centenar d'alumnes al monestir de Sant Cugat del Vallès. D'aquesta manera, repregué al mateix temps la seva tasca docent com a catedràtic d'Història Medieval, que va deixar aparcada en demanar l'excedència de la plaça que havia guanyat a la Universitat de Valladolid.

Per configurar el claustre de professors de la Facultat, Frederic Udina actuà amb la resolució i energia que el caracteritzaven i lluny de qualsevol prejudici polític en una època de ple franquisme. El doctor Udina tenia les seves sòlides conviccions, però no per això deixà de triar els qui considerava millors en les seves matèries amb una total independència respecte

a la ideologia de cada un. És una actitud que l'honora, ben diferent de la d'alguns dels seus contemporanis.

El març del 1969 va llegir el seu discurs d'ingrés en aquesta Reial Acadèmia, amb el títol *Las armas de Barcelona. Su origen y desenvolvimiento durante ocho siglos*, i a partir d'aquest moment va ser modèlica la seva participació en la vida acadèmica. Mès tard també va ser elegit acadèmic numerari de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, de manera que passà a formar part del nombre d'il·lustres acadèmics que pertanyen a ambdues institucions barcelonines, tema que precisament va tractar la doctora Pilar Vélez en el seu discurs d'ingrés el 2009.

Veritablement les capacitats del professor Udina semblava que no tinguessin límits. Fa esgarrifar pensar en totes les responsabilitats que li varen caure al damunt i va saber compaginar a partir dels anys seixanta. Era un gestor com pocs i va saber impulsar moltíssimes iniciatives a nivell científic: quants congressos i reunions va organitzar i dinamitzar, quantes publicacions va saber tirar endavant... A més dels *Cuadernos* que hem esmentat, pensem en la Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón o en la revista *Medievalia* de la UAB, on fundà l'Institut Interuniversitari d'Estudis Medievals, creat l'any 1973. També cal dir, i és ben objectiu, que els congressos d'història de la Corona d'Aragó foren especialment potents sota la presidència del doctor Udina entre els anys 1962 i 1985.

Els anys anaven passant i també anaven canviant les circumstàncies. Frederic Udina ho va saber veure i programar de manera progressiva. Deixà la direcció del Museu el 1976, la de l'Arxiu, el 1982, i la jubilació de la UAB li arribà preceptivament el 1984, però hi continuà vinculat com a professor emèrit.

M'agradaria ara entrar en un terreny una mica més personal, ja que és molt el que dec a Frederic Udina. El vaig conèixer l'estiu del 1967, quan, en una convocatòria oberta, s'oferien beques per ajudar a organitzar l'exposició encarregada al Museu d'Història que, amb el títol "Evolución histórica del municipio español", es presentà al Palau Reial Major amb motiu de la celebració del IV Congreso Hispano-Luso-Americano-Filipino de Municipios; érem a la Barcelona de Porcioles.

Recordo l'enorme respecte que em va inspirar la persona del doctor Udina i el tracte tan humà que em dispensà quan era només una estudiant de segon de carrera. L'experiència i els coneixements que vaig poder adquirir els mesos que va durar el treball preparatori varen ser molt enriquidors, gràcies als conservadors del Museu (amb un record especial per a Margarita Tintó i Anna M. Adroer) i al doctor Udina, sempre pendent de com anaven les feines i d'ensenyar-nos en directe, amb les peces davant: els seus comentaris sobre el *Recognoverunt proceres* i altres documents trascendentals foren per a mi molt impactants.

Un cop acabada l'exposició, el doctor Udina em va anar proporcionant diversos encàrrecs, combinats amb tasques de secretaria que em varen permetre, per exemple, anar seguint les reunions preparatòries per a la creació de la Facultat de Lletres de la UAB, reunions que amb el nostre tarannà ben jovenívol anomenavem "de cucufes", ja que aplegaven els professors que havien d'impartir el primer curs, el 1968-69, a Sant Cugat.

Entre els encàrrecs que esmentava, voldria parlar-ne de dos, que em van marcar el camí. El primer, ajudar en la seva tasca el professor Sebastià Mariner, que treballava en el volum sobre les inscripcions romanes de Barcelona, que finalment es va publicar el 1973. De la mà del doctor Mariner vaig entrar en contacte amb els textos epigràfics. Sempre li estaré agraïda per tot el que em va ensenyar i com m'ho va ensenyar, amb una infinita paciència i sempre amb respostes encertades i sense el més petit menyspreu envers les meves preguntes, que, en el millor dels casos, eren ingènues i, en la majoria, devien ser ben poc pertinents. La seva humilitat, cortesia, generositat, fins i tot diria que deferència, en les qüestions científiques, em varen marcar d'una manera ben profunda. Els inicis de la meva vocació epigràfica són aquests i sempre en seré deutora.

I el segon front que em va permetre encetar Frederic Udina varen ser les excavacions urbanes a Barcelona. Eren els anys de la recerca sota la catedral per localitzar el primer baptisteri, un angle de la piscina del qual va aparèixer, providencialment, pocs dies abans de la celebració del Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana de Barcelona el 1969. També els anys en què, sota la direcció de Francisca Pallarès, la nostra Paquita, varen començar les excavacions a la plaça de Sant Miquel, que varen permetre

documentar per primera vegada una estratigrafia completa de la ciutat de Barcelona. Fou un projecte que es va poder endegar gràcies a la col·laboració del Museu d'Història i l'Istituto Internazionale di Studi Liguri del professor Nino Lamboglia.

Participar en les excavacions de Sant Miquel, amb l'aixopluc de noms tan il·lustres, va ser un privilegi absolut. A més, el doctor Udina em va possibilitar fer estades a Bordighera, la primera de les quals, el juny del 68, motiu pel qual vaig haver de travessar en tren el sud de França, encara en ebullició pels fets de Maig; la preocupació del doctor Udina va ser corprenedora, fins al punt que em va fer assegurar que no sortiria del vagó i que, en arribar, de seguida donaria notícies. Un cop a l'Istituto, la meua formació, al costat de la Paquita Pallarès i el "professore", va créixer *magnis itineribus*, ja que la dedicació al treball i a l'estudi era total. Era impressionant veure com el professor Lamboglia volia transmetre coneixement, sense entendre la "incomprensibile stanchezza generale" després de setmanes, sense diumenges ni platges, de 18 hores al dia. No era, en absolut, cap mena d'exploació, perquè el "professore" sempre anava al capdavant. Només volia que aprenguéssim al màxim. De nou, gràcies, doctor Udina; gràcies, Paquita; gràcies "professore".

El 1970 vaig acabar la carrera a la Universitat de Barcelona i ja el curs 1970-71 m'estrenava fent unes primeres classes de l'assignatura del doctor Miquel Oliva Prat, a qui també dec molt. Aleshores es feien al Col·legi Universitari de Girona, que depenia de la UAB i que també havia posat en marxa Frederic Udina. Molts anys després seríem professors del mateix departament, el de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, a la UAB.

Amb Frederic Udina vaig iniciar, doncs, el meu camí professional; la seva mà em va guiar i és per això, com deia en començar, que pensar que duré la seva medalla em commou ben profundament.

També per això, agraeixo de tot cor que sigui precisament el professor José Enrique Ruiz-Domènec, el seu deixeble i successor a la càtedra de la UAB, qui pronunciï el discurs de contestació com a acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Bones Lletres.

Per part meua, havia de triar i escriure sobre un tema. Vaig pensar que el *leitmotiv* havia de ser l'epigrafia i penso que se'n pot comprendre l'elecció.

Però, dintre de l'epigrafia, he volgut triar d'exemple un cas que cobreix molts aspectes a la vegada:

1. Suport ceràmic, amb la qual cosa voldria recordar el que vaig aprendre de la mà de Nino Lamboglia i de Francisca Pallarès.

2. Aplicació, en aquest suport ceràmic, de les tècniques analítiques que, amb un equip humà extraordinari, hem estat practicant a la Universitat Autònoma de Barcelona (Laboratori per a l'Estudi dels Materials Lapidis de l'Antiguitat, LEMLA) i a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, ICAC (Unitat d'Estudis Arqueomètrics, UEA), dintre d'una línia de recerca ben consolidada que, amb la dedicació del professor de Mineralogia i Cristal·lografia, Aureli Àlvarez, vàrem començar com a tasca interdisciplinària a finals dels anys setanta del segle xx.

3. Tractament d'un personatge com Luci Herenni Optat, conegut pel que anomenem *petita epigrafia* i que té el seu ressò i la seva àrea d'influència a *Barcino*. Crec que som conscients que l'arqueologia urbana moderna a Barcelona va començar amb Agustí Duran i Sanpere i va ser dinamitzada per Frederic Udina Martorell; dels seus treballs i estudis se'n beneficia el nostre.

Amb tot això també voldria fer el meu sentit homenatge a Sebastià Mariner i a un altre gran mestre de l'epigrafia, que vaig veure per primera vegada a Barcelona i que, a partir de llavors, vaig sentir ben proper: Géza Alföldy.

Hoc erat in votis.

Un tast d'allò que és epigrafia

L'epigrafia clàssica estudia peces directament transmeses per l'antiguitat: textos sobre el seu suport original i únics en el seu propi missatge. L'observació és veritablement transcendent i entra en la seva mateixa essència, però no la defineix. Hi ha també una tradició literària de l'epigrafia i, en conseqüència, en alguns casos no hi ha testimoni real conservat, directe i únic; precisament és aquest un dels camins que explora i explota a hores d'ara l'epigrafia amb més èxit.

De tota manera, cal no perdre de vista que l'epígraf és en bona part dels casos un document antic i únic que se'ns presenta, tret de desperfectes naturals, quasi en la mateixa aparença que va tenir en el món antic i ens fa arribar, sense intermediaris, la veu en directe dels antics, més enllà d'una pretensió de creació literària, a la qual, per regla general, no aspiren les inscripcions, si bé es fan ressò de llocs comuns i coneguts del món de la poesia, aplicats sobretot en els textos funeraris.

Recordàvem que epigrafia vol dir estrictament 'escrit sobre', però el terme es reserva, tanmateix, per a aquells monuments inscrits sobre materials capaços de resistir el pas del temps. Si busquem una sortida fàcil, i còmoda, la definició etimològica esdevé útil amb una sèrie d'exclusions: hem d'eliminar els papirs i els *ostraka*, objecte tradicional de la papirologia, i els escassos còdexs o fragments de còdexs antics que transmeten textos literaris, objecte d'estudi de la filologia, la paleografia o la més moderna codicologia en els seus diversos aspectes de contingut, element escripturari

i continent. Si afegim que la moneda té una ciència pròpia evolucionada i àdhuc diversificada com és la numismàtica, el panorama per exclusió no deixa de ser coherent.

L'epigrafia, de ser una ciència lligada primordialment a la filologia, ja que en altre temps només se'n tenia en compte el seu text, ha entrat plenament en el camp de l'arqueologia, en la mesura que, abans de ser un monument inscrit, és un monument arqueològic treballat en una determinada matèria primera, amb una forma concreta, una decoració estipulada i el tot pensat per ser immers en un paisatge urbà o rural. El text que rep aquest monument és el darrer dels estrats. Per tant, veiem que l'epigrafia té una dimensió fonamentalment arqueològica, molt més arqueològica com més rigorosa i actualitzada sigui la metodologia de treball emprada, i no és un argument vàlid adduir que les seves últimes conseqüències són històriques o filològiques, fins i tot si volem considerar en un sentit ampli la filologia, propera al concepte *Altertumswissenschaft*. Sense deixar de banda aquests contactes i derivacions, no es pot negar que les inscripcions, com a elements de cultura material, troben el seu camí de la mà de l'arqueologia.

Constatem una indissolubilitat clara de l'arqueologia i l'epigrafia, unides no tan sols per un mateix objectiu sinó també per una afinitat metodològica ben ferma. L'epigrafia s'ocupa de les inscripcions gravades i a vegades només pintades en monuments de l'antiguitat clàssica, amb les exclusions que ja hem puntualitzat, i per això comença estudiant-ne el suport i l'aspecte formal. El text de les inscripcions no és quelcom eteri sinó que fou escrit sobre un suport material, tot sovint petri, i per tant cal tenir-ne en compte la qualitat i lloc d'extracció, comercialització i forma final. El monument epigràfic, abans de ser-ho, va començar sent un monument arqueològic que, en última instància, va rebre un text. El resultat final, amb les seves prerrogatives d'unitat i de genuïnitat, estableix un nexa immediat entre nosaltres i l'ambient, llunyà en el temps i, a cops, en l'espai, en el qual foren creats els epígrafs, i en això rau la diferència essencial amb la tradició manuscrita, que es limita a un paper transmissor d'un gran valor, tanmateix, si es tracta de la transcripció fidedigna d'un text perdut. En aquest cas, la veracitat de la informació que proporciona el text es manté al 100%, encara que en perdem la dimensió arqueològica, reduïda en el millor dels casos a la interpretació d'un dibuix de la forma del monument.

Ha caducat també per a l'epigrafia aquell concepte polsegós de *ciència auxiliar* de la història, ja que és una font bàsica per a la llengua, la cultura, el dret, la història, l'art, l'economia, la societat, l'onomàstica, les institucions, la religió, la vida quotidiana... , és a dir, tots aquells temes pluridisciplinaris sobre els quals els epígrafs ens proporcionen informació i que abracen els aspectes més variats de l'antiguitat clàssica. No pot haver-hi una aproximació seriosa a cap tema del món antic si no es té en compte el missatge dels monuments epigràfics. Per comprendre la dimensió, difícilment copsable en el seu conjunt, de l'epigrafia, podem adaptar aquella definició que formulà M. Guarducci l'any 1967, en la qual va sentenciar que són epígrafs tots els escrits en què els antics fixaren el seu propi pensament sobre pedres, sobre taules o làmines metàl·liques, sobre els objectes més variats de ceràmica, de metall, de vidre, d'os, de marfil, sobre teixits, sobre gemmes i, fins i tot, sobre monedes. Tanta complexitat ha generat el naixement d'altres disciplines, com la numismàtica. Sembla que l'epigrafia fa seves les paraules de Virgili: *non omnia possumus omnes*. Només ho poden abraçar alguns gegants com el sempre enyorat Géza Alföldy, que tant va fer per al coneixement global del món romà i també d'Hispania, amb un amor especial per a una de les seves grans capitals: *Tarraco*.

També, a més, s'obren nous fronts d'estudi que enriqueixen i compliquen la tasca de l'epigrafista. És el cas d'una nova especialització que aporta, en els últims temps, novetats importantíssimes, fins i tot de caràcter literari; es tracta de l'epigrafia rupestre, ja sigui pròpiament gravada o sigui pintada sobre formacions rocoses naturals o hipogeus. Són inscripcions en bona part desconegudes, atesa la dificultat d'accés i el fet que, majoritàriament, comporten una impossibilitat de museïtzació. L'abundància actual de troballes fa pensar també en la quantitat de pèrdues i destruccions, abans de l'interès per aquest tipus d'epigrafia. L. Gasperini en fou capdavanter a Itàlia i a l'Estat espanyol. Des del 1987, es treballa en aquest tipus d'epigrafia, a partir, sobretot, de les troballes de Galícia, de *Clunia* i de la Cueva Negra de Fortuna; a Catalunya, la cova del Cogul n'és ben representativa. Cal també pensar en la importància de l'epigrafia rupestre per poder comprendre la senyalització de límits, de llenguatge, d'identitat i de tradicions religioses en les comunitats indígenes, com per exemple podem veure al santuari de Panoias i a les inscripcions celtibèriques i lusitanes.

Ens trobem, sens dubte, davant d'un nou capítol de la història de l'epigrafia i, per tant, del coneixement del món antic. Es tracta per regla general d'una epigrafia molt més directa i espontània que l'oficial, inclòs l'àmbit privat, que confia el gravat dels monuments a tallers especialitzats (*officinae*), que són també objecte d'acurats estudis. Per als textos rupestres les tècniques de pintat o gravat són així mateix múltiples i en molts casos no requereixen un artesà especialitzat per fixar-los damunt el suport. En altres paraules: ens trobem més que mai davant la possibilitat d'arribar a una realitat quotidiana no mediatitzada, com la que en gran part coneixem també a través del que anomenem *instrumentum inscriptum*, que inclouen les tauletes; les de *Vindolanda*, al mur d'Adrià, ens proporcionen un contingent extraordinari d'informació.

Tot i així, malgrat la renovació, quasi revolució metodològica, que ha anat experimentant l'epigrafia, hem de confessar que és una ciència minoritària, que a vegades s'ha sentit massa com a patrimoni d'un club d'entesos exclusiu. En això ha contribuït la llengua en què estan inscrits els textos: llatí, grec o altres idiomes de les cultures en contacte dintre de la *koiné* que va arribar a conformar el món clàssic. Partint del principi que l'Imperi romà fou un imperi bilingüe, amb un predomini del llatí en la part occidental i del grec en l'oriental, sembla obvi que és necessari un mínim vernís, si més no, d'aquestes llengües, deixant-ne de banda d'altres que de tota manera hi conviuen, per un període més o menys llarg de temps, com és el cas de l'etrusc, del mosaic de llengües itàliques o de les llengües parlades a la península Ibèrica abans de l'arribada dels romans; han conformat en certs casos autèntiques especialitzacions d'una llarga tradició d'estudi.

Dintre d'aquesta línia de renovació, hem de fer constar que l'epigrafia, en virtut dels seus propis continguts, ha estat una de les primeres disciplines humanístiques que ha permès avançar sobre el tractament informàtic, com demostren les ponències de S. Panciera i de J. Bodel al XIII Congrés Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina d'Oxford (2007, publicades el 2012) i ha permès també crear potents bases de dades. En descartaríem sis a Alemanya, França, Itàlia i Espanya.

Les dues alemanyes són l'Epigraphische Datenbank Heidelberg / Epigraphic Database Heidelberg, en alemany i anglès, iniciada pel profes-

sor G. Alföldy a la Universitat de Heidelberg. També l'Epigraphic Datenbank Clauss-Slaby en diversos idiomes, entre els quals el castellà. A França la base de dades més potent és PETRAE, de l'Institut Ausonius de Bordeus.

Més recent és la creació d'Eagle (European Network of Ancient Greek and Latin Epigraphy), que, a més de posar en connexió els epigrafistes, proposa establir una biblioteca digital a gran escala i té com a *partner* un altre gran projecte de bases de dades, com és el de Heidelberg.

En connexió amb Eagle i per a l'epigrafia cristiana és essencial l'Epigraphik Database de Bari, que abraça dels segles III al VII dC.

A Espanya tenim la base de dades en línia de Hispania Epigraphica, en castellà, anglès i portuguès, que aplega les inscripcions romanes de la península Ibèrica i que està també en connexió amb Eagle.

Un ajut inestimable, d'abast més general, és la base Arachne de l'Institut Arqueològic Alemany (DAI) i de l'Institut de Colònia, administrada per R. Foertsch, que ens ofereix el *CIL* digitalitzat.

L'ensenyament de l'epigrafia a la Universitat és present, però, ai las!, part dels alumnes s'hi matriculen sense haver seguit mai un curs de llatí o grec, i conceptes tan bàsics com les declinacions els són totalment aliens, fins i tot per aquells que volen cursar història. Com ens podem aproximar a una civilització si no tenim la més lleugera idea de la seva llengua?, i tot això vist des d'un idioma que és fill del llatí, vist des de la cultura catalana, molt sensible a la importància de conèixer la nostra llengua.

Les dificultats són grans, però, amb tot, anem endavant, ja que, com ha anat passant en altres dominis de la recerca científica, els investigadors han pres consciència que cal fer arribar el missatge dels textos a un públic tan ampli com sigui possible sense perdre el rigor però amb un llenguatge assequible. Es tracta de fer entendre el missatge en directe que ens transmeten els epígrafs, d'una manera vivaç, sense separar-los mai del seu ambient geogràfic, històric i monumental, fent renéixer d'aquesta manera la vida pública i privada d'aquells que caminaren fa segles pels carrers dels nuclis antics de moltes de les nostres ciutats, formats sobre el primer urbanisme que ens llegà Roma.

Grans mestres, com Giancarlo Susini i Géza Alföldy, tingueren sempre molt present la formació dels investigadors novells i ara *dignum et iustum est* que la revista *Epigraphica* i el seu editor hagin instituit una beca Giancarlo Susini i també hagin estat ja adjudicades les dues primeres que duen el nom de Géza Alföldy i que convoca l'Associació Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina (AIEGL); els joves que s'inicien en la recerca tenen un bon incentiu per endegar un treball científic.

Epigrafia i societat actual

Les disciplines que abraça el camp de les humanitats veritablement són d'una enorme varietat i riquesa i, a més, troben aixopluc sota una denominació que etimològicament deriva del nom amb què els nostres avantpassats llatins designaren la natura humana en el seu vessant positiu.

Amb aquest bagatge haurien de ser matèries capdavanteres en la formació de qualsevol ésser humà, que pertany a una determinada cultura i n'és hereu. Això és un denominador comú que penso que comparteixen totes les civilitzacions. Centrem-nos, però, en la nostra, que coneixem com a occidental, de base grecolatina i amb un component religiós fonamental, el cristianisme.

És ben cert que al llarg dels segles per la nostra vella Europa han circulat i arrelat múltiples cultures que han modelat la nostra realitat actual, que només en temps relativament recents hem sabut valorar en la justa mesura i vergonyar-nos d'aquelles actuacions ferotges de tribunals que, com els de la Inquisició, van intentar esborrar-les del mapa.

Ara més que mai hem d'obrir les nostres ments i trobar el punt d'equilibri per a la convivència, equilibri que sempre hauria de ser bidireccional. Han estat molts segles d'evolució per aconseguir arribar al dia d'avui. Hi ha, en realitat, molts punts de partida que componen, com la romana Via Augusta o el medieval camí de Santiago, una densa xarxa; però, posats a triar-ne un ens situaríem en aquella època d'esplendor que coneixem com a Renaixement, quan neix l'home modern amb la mirada posada en el món clàssic, que per això ho és, perquè és capaç de fer arribar el seu missatge a cadascuna de les generacions que el llegeixen en clau i amb ulls propis.

Si l'home modern neix de la mà de la cultura grecollatina, per què l'home contemporani en renega i les arracona gairebé al no-res? Som en uns temps en què es prioritza la velocitat, els resultats immediats, el guany econòmic directe, sense espai per a la reflexió. Tenim una tecnologia que sembla que ho protagonitza i ho fagocita tot; no cal negar que és un dels grans triomfs de finals del segle xx i principis del XXI i que tots ens en servim en un grau o altre. Les tecnologies són, però, un mitjà sense cervell, encara que parlem de cervells electrònics, i no podem convertir-nos en màquines que facin servir altres màquines. Com sempre, el seny n'hauria de ser l'àrbitre; com veurem més endavant, l'epigrafia en fa un bon ús.

Estem immersos en el que anomenem *societat de la comunicació*, però no som arran del precipici de la societat de la incomunicació? No tenim la sensació d'estar soterrats per una allau d'informació que no podem pair? Ara, quan entrem en un despatx, tothom està encarat a la pantalla de l'ordinador, als carrers tothom va amb el seu mòbil enviant *whatsapps* a tort i a dret, fins i tot a qui té quasi al davant, sense arribar a parlar d'una manera directa amb l'interlocutor i fins i tot ignorant a qui te físicament al costat. Ens estem convertint en éssers aïllats, malgrat tota l'aparent facilitat de comunicació que ens donen els poderosos mitjans que ens han caigut a sobre amb una rapidesa gairebé traïdora. Per dir qualsevol cosa usem un aparell fins i tot quan som a dues passes del receptor del missatge, que ens apareix d'aquesta manera com un ésser abstracte i no pas algú amb un rostre i uns sentiments. Correm el risc de perdre el plaer d'*enraonar*, una paraula catalana preciosa: 'lligar raons', 'fer servir la raó'. Hauríem de ser capaços de combinar-ho tot: la immediatesa que el mòbil i el correu electrònic han posat al nostre servei, que no a l'inrevés, i la capacitat d'anàlisi i síntesi, que necessiten el seu temps de repòs.

Sembla que si els alumnes de primària no tenen, cada un, un ordinador a l'escola, no hi pot haver bon aprenentatge, quan l'aprenentatge de debò consisteix a donar-los una bona formació dels coneixements de base, que no s'adquireixen en unes quantes hores i que són els que perfilaran la seva *humanitas*. Una sòlida base cultural és garantia d'un èxit millor com a persones, i per a això s'ha de vetllar des de P3; si volem una bona universitat i uns bons universitaris, s'ha de començar en els primers ensenyaments, a partir dels 3 anys, a més de no anar canviant els plans d'estudi cada dos per tres. Era pre-

visible que, si Europa havia optat pel format 3+2 per als estudis universitaris, el format 4+1 de l'Estat Espanyol en un moment o altre havia de grinyolar. Tant de bo tots els alumnes universitaris sabessin llegir i escriure, és a dir, expressar-se correctament per escrit i entendre el text que tenen al davant, extraient el significat del seu contingut. Si aconseguíssim aquestes fites, faríem que l'ús de la maquinària fos més intel·ligent i ben dirigit als seus objectius. Però, ara, en algun país avançat, i amb alguna aplicació al nostre, es demanen si cal que els alumnes sàpiguen escriure a mà, ja que tots fan servir l'ordinador... Aleshores tampoc no cal aprendre a dibuixar, perquè ja hi ha els programes informàtics, o bé ja no calen les quatre regles matemàtiques perquè ja hi ha calculadores... Crec que anem perdent la visió del que és essencial.

Quan parlem de *cultura* ho englobem tot, tant aquelles matèries que genèricament anomenem *de ciències* com aquelles que en diem *de lletres*: les *ciències* són cultura i les *lletres* són ciència.

Les humanitats són imprescindibles en el nostre món, tan remogut. No és qüestió d'aturar-lo, perquè les transformacions són permanents i el moviment ha estat sempre continu, encara que potser mai tan accelerat com ara, però és necessari trobar la velocitat de creuer adequada per no emportar-nos tot el que hi ha al davant. La llengua, la literatura, la història, l'art en totes les seves facetes, la geografia, la filosofia... tenen molt a dir i ho pagarem molt car si continuem menystenint la seva valuosa aportació.

Que repensem plegats aquestes consideracions en el marc d'aquesta Reial Acadèmia de Bones Lletres no deixa de ser oportú per tal d'ajudar a redimensionar les humanitats en el lloc que certament els pertoca. Però, com a bona hereva d'aquella primera Acadèmia dels Desconfiats, no hem d'adormir-nos ni donar un marge excessiu perquè mai les coses rutllen per si soles i l'empta es fa més necessària que mai.

La ciència de les inscripcions

Dintre de l'ampli marc de les humanitats, hem triat una disciplina, menor només a primera vista: l'epigrafia. La mateixa significació etimològica del terme és desbordant i ens porta a consideracions massa generals: es tracta-

ria de la ciència que estudia tot allò que és escrit damunt qualsevol tipus de suport i això es pot aplicar a qualsevol cultura i llengua al llarg de tota la història. A casa nostra, per *epigrafia* entenem la que pertoca a les èpoques clàssica, medieval i posteriors del món occidental, ja que les inscripcions corresponents a altres civilitzacions —orfes de tradició d'estudi a l'Estat espanyol— ens atreviríem a dir que són més pròpies d'altres camps d'investigació, com és el cas de l'egiptologia, per exemple, per no parlar ja d'epígrafs que ens són més exòtics, com els de l'Orient Mitjà o Llunyà.

Si ens centrem en l'epigrafia clàssica, constatem que ha sofert una profunda evolució des dels temps en què es considerava que el seu únic interès raïa en el text que contenia i era classificada com a “ciència auxiliar” de la història. En canvi, ara sabem que es pot estudiar el món romà a través de l'epigrafia, així ho han presentat J. Desmulliez i Chr. Hoët-Van Cauwenberghe (2005).

Quan parlem d'epigrafia del món romà ens trobem davant del dilema de decidir-nos per l'adjectiu *llatina* o *romana*, bé sia atenent al fet lingüístic o al fet polític de Roma. En aquest cas, preferirem la denominació *romana*, perquè considerem l'epigrafia romana un tot continu amb alts i baixos que tanca el seu cicle per una part amb els canvis lingüístics tardans i que té el seu límit imprecís en l'alta edat mitjana. Naturalment, es pot objectar que d'aquesta manera s'inclou la primera epigrafia cristiana i, en el cas de l'Estat espanyol, l'epigrafia visigòtica, fins a cronologies molt avançades. No podem negar aquesta evidència i hem d'afegir-hi les complexes qüestions de definir fins i tot els canvis epigràfics, de perioditzar l'evolució de l'epigrafia romana, de fixar criteris o, fins i tot, de definir amb una mínima fiabilitat el que és en aquest camp l'antiguitat tardana.

Ben possiblement, aquest canvi, respecte a altres matèries de les ciències de l'antiguitat, per tal de marcar amb seguretat una periodització i una evolució pel que fa a peces sense datació interna, ha dut l'epigrafia romana a buscar nous camins de definició basats en criteris tan objectius o objectivables com sigui possible. La paleografia de les inscripcions, fins i tot amb valoracions estètiques, entrà en crisi en les primeres dècades del segle xx per donar pas a treballs sobre formularis en un sentit ampli i desembocar, finalment, en estudis de tipologia monumental. En el moment actual, l'es-

forç taxonòmic continua i es tendeix a combinar criteris per als quals ja es comença a definir clarament una primacia de consideracions tipològiques combinades amb dades paleogràfiques d'una repercussió més gran i i amb l'avaluació d'elements no limitats únicament a l'escriptura.

No faltaria raó a qui digués que aquesta continua inseguretat en el camp d'estudi de l'epigrafia romana ha estat un dels motius indubtables del seu progrés en un desig de precisió no plantejat fins ara d'una forma tan clara en cap altra matèria en els últims anys. Aquest fet, d'altra banda, pot estar motivat per l'immobilisme d'aquesta ciència durant decennis, més preocupada d'enriquir els coneixements amb nous epígrafs que proporcionessin noves informacions directes que d'extreure'n, d'aquells ja coneguts, tot l'embarall de dades que eren susceptibles de proporcionar. L'epigrafia com a ciència, tanmateix, es confon amb la paleografia fins al segle XVII i, com tantes altres ciències, no assoleix la seva maduresa metodològica fins al segle XIX, malgrat que molt poques ciències de l'antiguitat presentin una tradició tan llarga com l'epigrafia romana: és quasi un tòpic recordar que el primer florilegi epigràfic llatí està contingut en un còdex d'Einsiedeln dels segles VIII-IX.

Cal esmentar, arribats en aquest punt, que l'interès per la historiografia de l'epigrafia i el seu conreu durant l'humanisme s'ha renovat, tant a nivell nacional com internacional. Aquest interès es fa ben palès en la sessió monogràfica, presidida per M. Buonocore, inqüestionable gran expert, del XIV Congrés Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina, celebrat a Berlín el 2012 i amb les actes publicades el 2014. En aquesta sessió, H. Gimeno féu una bona síntesi de la recerca epigràfica a la península Ibèrica als segles XVI i XVII, que es pot complementar amb el magnífic volum de G. González Germain (Faenza, 2013), que amb el títol *El despertar epigráfico en el Renacimiento hispano* fa un molt bon estat de la qüestió per als segles XV i XVI, per la qual cosa ens hi referirem només tangencialment, tot i que remetem a aquest estudi per a les nombroses iniciatives. També és fonamental, sobretot per a Itàlia però no solament, l'obra d'I. Calabi Limentani, *Scienza epigrafica: contributi alla storia degli studi di epigrafia latina* (Faenza, 2010). A aquestes dues obres, editades precisament dintre de la col·lecció Epigrafia e Antichità, ens adrecem per aprofundir en la llarga història de la nostra ciència.

Molt breument, si ens remuntem fins a finals del segle xv i als segles xvi i xvii, trobem figures com G. Marcanova, que publicà la seva síl·loge entre 1457 i 1465, J. J. Scaliger i el príncep dels epigrafistes, que, per a uns, fou M. Smetius (Martin de Smet), nascut prop de Bruges, amb el seu *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber* del 1588, o, per a altres, Jan Gruyter d'Anvers, el nostre Gruter, que fou bibliotecari de Heidelberg, on es publicà la seva obra. Just Lipsi i Pighius són l'honor d'Holanda en aquests segles i Alemanya hi contribueix amb figures com Peutinger, Apianus, Amantius, Gudius, Reinesius, per esmentar només uns quants dels epigrafistes més destacats.

En una relació d'aquest tipus no pot faltar a casa nostra un personatge de la talla de l'arquebisbe de Tarragona, Antoni Agustín; també hem d'esmentar Francesc Vicent i Pere Miquel Carbonell. A Espanya, cal esmentar les figures de Florián de Ocampo i d'Ambrosio de Morales. A Portugal fou clau André de Resende. Itàlia, des de Poggio o el discutit Ciríac d'Ancona (G. Pacci i S. Sconocchia [ed.], 1998), havia marcat el ritme de l'epigrafia amb personatges com Ferrarini, Feliciano o Pomponio Leto; cal recordar que és Ferrarini el primer que rep material epigràfic autèntic d'Hispania, que recull en la seva tercera recopilació epigràfica de les darreries del segle xv. Fabretti, Gori, Maffei, Muratori i Donato completen el quadre fins al segle xviii.

De l'*Inscriptionum antiquarum liber* de Smet, amb 4.000 inscripcions, passem al *Thesaurus* de Gruter, amb 12.000, per arribar a les 20.000 contingudes al *Novus Thesaurus* de L. A. Muratori, complement del de Gruter, amb 4 volums editats a Milà entre el 1739 i el 1742. El 1835 Kellerman estimava el número d'inscripcions conegudes en 60.000. Aleshores Europa estava preparada per a un gran projecte que tardarà, tanmateix, a gestar-se, però no a realitzar-se, d'acord amb l'exacte i positiu ritme de treball que caracteritza bona part dels estudiosos del segle xix.

Sorgeix tota una sèrie de polèmiques, més enllà dels interessos nacionals, sobre ordenació, classificació, etc. Recordem que tan sols Smet seguí un ordre geogràfic i que Gruter i Muratori varen emprar una ordenació per classes d'inscripcions que comportava nombroses repeticions i un nombre migrat d'errors.

El projecte d'un corpus d'inscripcions romanes fou precedit per un període en què la tècnica epigràfica es concentrà sobretot a identificar i depurar les col·leccions de falsos; només cal pensar en els milers de falsos de Pirro Ligorio. La detecció de les inscripcions falses continua essent a l'ordre del dia i n'és una bona prova el volum publicat recentment, el 2012, a la UAB, a càrrec de G. González Germain i J. Carbonell, centrat en els falsos del primer Renaixement espanyol.

Molts decennis abans, per aconseguir identificar epígrafs falsos, la tècnica del segle XVIII de Scipione Maffei fou perfeccionada per G. Marini en encetar el segle XIX i, sobretot, ho fou per B. Borghesi; ambdós foren veritables artífexs d'allò que serà l'epigrafia romana moderna: B. Borghesi fou el mestre de G. B. de Rossi, de Henzen, de Mommsen.

Paral·lelament, E. Hübner publicà el 1886 el seu manual d'epigrafia al *Handbuch* d'I. von Müller, amb una segona edició el 1892. La metodologia epigràfica era ja conformada.

Tornem, no obstant això, al tema del *corpus*, que té el seu precedent en una col·lecció iniciada, i un xic oblidada, per S. Maffei en col·laboració amb el francès J. F. Ségner. El projecte, que configurava ja l'avenir, havia de sorgir, no podia ser d'altra manera, de la mà del comte Bartolomeo Borghesi, que, des de San Marino, on s'establí el 1821, féu notar al món erudit aquesta necessitat que es reflecteix en una obra monumental recollida per mèrit de Napoleó III. Un dels seus deixebles, el danès O. Chr. Kellermann, fou qui n'assentà les bases i trobà en l'Acadèmia de Copenhaguen els recursos per a un primer projecte, en què E. Sarti i el comte Borghesi tingueren la seva part.

La mort prematura de Kellermann va posar fi a aquestes esperances. Sobre els epigrafistes llatins pesava encara el fet de no ser capaços d'organitzar una obra com la que, a l'Acadèmia de Berlín, a partir del 1827, havia organitzat A. Böckh per a l'epigrafia grega, el *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIG).

Després de diverses temptatives, a França, segons la proposta de Ph. Le Bas, l'Académie des Inscriptions acceptà de continuar el projecte de Kellermann. El suport posterior de Villemain féu renovar el 1843 l'empresa i, fins i tot, F. Didot féu fondre tipus especials per publicar-la. El projecte,

finalment, no es dugué a terme, però fou recollit en gran part per l'Acadèmia de Prússia a Berlín, que li donà vida definitivament i emprà el criteri geogràfic com a factor ordenador predominant.

L'Acadèmia de Berlín rebé diverses propostes, entre les quals cal destacar la d'A. W. Zumpt, de caràcter eclèctic, basada, però, en un ordre geogràfic, i la de Th. Mommsen, que mantenia encara una classificació per matèries, si bé la geogràfica podia ser vàlida per a les inscripcions municipals. El projecte acceptat fou el de Zumpt i se li encarregà verificar els textos segons la tradició.

L'aparició el 1852 de les inscripcions del regne de Nàpols de Th. Mommsen va fer canviar la situació: tingué prou impacte perquè li fos confiada la direcció del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), que seguia el mètode ja depurat que proposava en la seva carta pròleg al comte Borghesi.

Amb això arribem a la gran empresa de Mommsen, que va avançar a bon ritme i que continua en l'actualitat, com més endavant veurem. Una de les claus de l'èxit fou escollir col·laboradors de la categoria de Hübner, Henzen, Wilmanns, De Rossi, Bormann, Huelsen, Mau, Zangemeister, entre d'altres. Ells mateixos seguiren les pautes de Mommsen i contactaren, a les diverses províncies de l'Imperi romà, amb erudits i investigadors, com per exemple F. Fita, que proporcionà a E. Hübner documentació valuosíssima, per no encetar, ara, una llista que seria meritòria però potser massa feixuga.

Paral·lelament s'inicià *Ephemeris Epigraphica* (1872), que suplementà els fascicles ja publicats i, per iniciativa d'Ettore Pais, nasqueren a Roma el 1888 els *Supplementa Italica*, a càrrec de l'Accademia dei Lincei.

El fenomen de l'interès epigràfic no s'ha de veure tampoc deslligat de la creació dels instituts estrangers a Atenes i a Roma. Seria injust no recordar, arribats a la meta del CIL, dos estudis que contribuïren en gran mesura a consolidar la recerca epigràfica. Es tracta del suís J. C. Orelli, amb la seva *Inscriptionum Latinarum selectarum, amplissima collectio*, publicada a Zuric el 1828, que va tenir un gran ressò, i de l'alemany G. Wilmanns, que recopilà uns *Exempla Inscriptionum Latinarum in usum accademicum*, publicats el 1873 i que foren ben útils.

L'epigrafia cristiana, per la seva banda, acceptant el mètode geogràfic de G. B. de Rossi, també es va anar formant metodològicament i científicament.

Des del 1869, el manual de Le Blant tingué autoritat i més tard es completà amb unes instruccions publicades el 1890. Paral·lelament sorgí a França, el 1877, el diccionari d'antiguitats cristianes de Martigny i, a Londres, una mica abans, el 1875, el de Smith i Cheetham.

L'epigrafia cristiana, amb la publicació de les *Inscriptiones Christianae Urbis Romae saec. VII antiquiores*, de G. B. de Rossi, entre els anys 1857 i 1861 —continuades en la nova sèrie a càrrec, primer, d'A. Silvagni i, després, d'A. Ferrua—, havia donat un pas molt sòlid i important que Le Blant consolidà amb la seva doctrina. Les *Inscriptiones Latinae Christianae veteres* d'E. Diehl completaren el procés a partir del 1925. Si bé s'han anat publicant arreu conjunts d'epigrafia cristiana, per la seva entitat esmentarem com a publicació recent i meritòria els dos impressionants volums de les inscripcions de *Salona* a Dalmàcia, publicats a Roma-Split el 2010.

Com a complement de tot el que hem dit, R. Cagnat fundà *L'Année Épigraphique* el 1888, empresa lligada de bon començament a la *Revue Archéologique*, que continua en l'actualitat amb tota puntualitat, i des del 1966 com a publicació autònoma.

També a finals del segle XIX es començà a publicar el *Dizionario epigrafico di antichità romane*, d'E. de Ruggiero, reimprès el 1961-1962 per l'Istituto Italiano per la Storia Antica, i ara en format electrònic facilitat per la Universitat de Michigan (2005). De Ruggiero publicà els tres primers volums (de la *a* a la *b*). Més tard, sortí el quart volum i una part del cinquè, però no han fructificat uns quants intents a les darreries del segle XX per continuar l'obra.

A partir del 1897 l'Acadèmia de Berlín començà la publicació de la *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III (PIR)*, a càrrec d'E. Klebs, H. Dessau i de P. de Rohden. En veurem més endavant la continuació.

Una aportació molt valuosa fou l'antologia temàtica de H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae (ILS)*, el primer volum de la qual es publicà el 1895, que continua essent la selecció abundant més manejable d'inscripcions romanes en la seva còmoda reimpressió, publicada a Berlín el 1962, i també accessible per internet. El 2009, editat per M. G. Schmidt com a *CIL Auctarium*, es publicà un volum consagrat a la figura de H. Dessau, amb

una part dedicada a la seva correspondència, en què no falten cartes amb F. Fita, en francès i castellà, de l'estudiós alemany, i en llatí, del pare Fita.

No cal dir que tot aquest embalum de publicacions epigràfiques va condicionar de forma molt clara el desenvolupament de grans diccionaris, com el de Ch. Daremberg i E. Saglio, o la mateixa *Realencyclopädie der classisc-hen Altertumswissenschaft* en les seves successives edicions, en apèndixs o en una versió menor, *Der Kleine Pauly*.

Així mateix, l'arqueologia cristiana no fou aliena al fenomen, que en el seu àmbit es desenvolupà amb una intensitat desigual i recollí els resultats en el *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, de F. Cabrol, continuat per H. Leclercq (1903-1950).

Passem a continuació a revisar les línies metodològiques de l'epigrafia en la seva etapa moderna, que arrenca a mitjan segle XIX i entra amb força al XX.

Hem fet ja referència a l'interès de depuració d'inscripcions falses que, contra tot pronòstic, tan sols han estat una mica menys del 10% del conjunt publicat al *CIL*. D'altra banda, cal remarcar molt i molt l'interès en el seguiment de la tradició manuscrita, no només per conèixer peces desaparegudes sinó també per fixar la geografia i la topografia de les troballes antigues.

Simultàniament es dugué a terme un esforç taxonòmic dintre de l'ordre geogràfic de què encara ens valem. Així, es filà prim en els criteris de datació, sobretot de finals del segle XIX, atesa una caracterització paleogràfica, exemple clar de la qual cosa fou la publicació d'E. Hübner, el 1885, dels seus *Exempla scripturae epigraphicae latinae a Caesaris dictatoris morte ad aetatem Iustiniani* com a *auctarium* del *CIL*.

Més amunt hem recordat els manuals que conduïren cap a aquesta situació descrita de finals del segle XIX i principis del XX, amb el manual encara útil i indispensable de R. Cagnat. L'article de H. Dessau "Lateinische Epigraphik", en la famosa *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, vol. I, 3, d'A. Gerke i E. Norden (Leipzig-Berlín, 1927) és una bona mostra d'aquestes repercussions del segle XIX l'any 1927. El manual d'O. M. Kauffmann d'epigrafia cristiana antiga fixava l'estat de la qüestió el 1917 i, a Itàlia, ho feia, el 1920, el de F. Grossi Gondi per a l'epigrafia cristiana grega i llatina.

Al llarg del primer quart del segle xx (fins al 1927) varen anar apareixent a París els volums *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, sota la direcció de R. Cagnat, dels quals es féu una reimpressió a Chicago el 1975.

Al nostre parer, el primer canvi substancial en els enfocaments es produí amb la publicació de H. Thylander (*Étude sur l'épigraphie latine*, 1952), amb una atenció molt important envers l'onomàstica i els formularis. D'altra banda, la publicació, a Madrid, també el 1952, de la *Paléographie romaine*, de J. Mallon, marcà una nova fita per a la datació paleogràfica i els criteris de datació sobre l'escriptura.

Un intent de mostrar uns exemples d'escriptura mitjançant criteris de datació interna com a guia paleogràfica fou el d'A. E. i J. Gordon, *Album of Dated Latin Inscriptions*, publicat entre el 1958 i el 1965, que, d'acord amb el material de Roma que utilitza, no ha assolit el nivell referencial a què estava destinat.

A. E. Gordon havia introduït ja una innovació el 1936 amb la publicació d'un article en què utilitzava el marbre per datar les inscripcions republicanes i una altra innovació, el 1948, en estudiar les abreviacions supralineals. Per la seva banda, J. J. Hatt, en el llibre *La tombe gallo-romaine*, de la dècada dels anys cinquanta, s'arriscà a fer una tipologia de formularis sepulcral que *mutatis mutandis* és encara a la base de la que fem avui, ignorant, de vegades, l'origen del criteri.

La veritable revolució conceptual dels últims anys va tenir un punt de partida en un nom clau. Ens referim a la publicació, el 1966, de *Il lapicida romano*, de Giancarlo Susini, per a qui el procés de producció comporta un element de datació i de precisió molt important. D'aquí arrenquen també la implicació en l'ambient arqueològic en què estan immerses les inscripcions i els conceptes *horitzó epigràfic*, *paisatge epigràfic* i *espectacle epigràfic*, enfocaments que cristalitzaren en el seu manual del 1982 (*Epigrafia romana*). Aquest manual no està concebut per aprendre epigrafia sinó com a reflexió sobre allò que s'aprèn en els manuals convencionals; s'hi plantegen les qüestions d'implicació de l'epigrafia en el seu marc, el procés de producció, aspectes com la tipologia monumental, de formulari, els materials i la transmissió literària dels textos epigràfics.

Les grans fites de l'epigrafia, avui

Hem detingut intencionadament el nostre recorregut per la història de l'epigrafia al tombant de la segona meitat del segle xx amb dos objectius fonamentals:Mostrar, sobretot als més joves, que no tot comença l'any 2000, que cal manejar documentació i publicacions no només de decennis sinó de segles enrere. Per a les disciplines humanístiques, el recorregut és llarg i intricat, de vegades, fins i tot tortuós, amb una tradició de pes que cal tenir en compte i conèixer si es vol avançar amb pas ferm. Les noves tecnologies són un ajut molt estimable, però no constitueixen una finalitat en si mateixes sinó un mitjà molt valuós. Per tant, cal saber-les usar sobre un fons d'àmplia cultura ben assentada, la qual cosa és molt més llarga i dificultosa, motiu pel qual, precisament, per la dificultat d'assolir un nivell satisfactori, s'arracona i menysprea, com en aquella faula de la guineu i els raïms que eren verds. Però, sortosament i com a tot arreu, hi ha excepcions honroses que constitueixen una realitat esperançadora.

No entrar en la confecció d'un estat de la qüestió en què són protagonistes molts investigadors actuals d'arreu que continuen, amb persistència, eficàcia i gairebé m'atreviria a dir entossudiment, el cultiu de la ciència de l'epigrafia en uns moments d'hores baixes per a les matèries que investiguen el passat i que tenen com a font principal uns documents escrits en llengües relegades a la categoria de mortes. En aquest punt em demano: la seva proclamada mort no ha contribuït en part a la desaparició de valors en la nostra accelerada societat actual?

A part de les molt nombroses publicacions puntuals i també els utilíssims manuals d'epigrafia a països de l'Europa occidental, hi ha quatre fites que volem destacar de manera especial:

1. Pel que fa a l'entitat de l'epigrafia se celebren els congressos internacionals d'epigrafia grega i llatina amb periodicitat quinquennal, que tracten exclusivament de les inscripcions en aquestes dues llengües. Aquests congressos s'han succeït amb una regularitat exemplar fins a arribar a la catorzena edició, que fou a Berlín el 2012 (amb actes publicades el 2014); la seu de la dotzena fou Barcelona (2002). En una certa època difícil, aquests congressos constituïren un fòrum de trobada entre investigadors de l'est

i de l'oest. Les actes s'han anat publicant amb més o menys puntualitat, fins i tot amb el període de només un any, com el meritori II Congrés de París, de l'any 1952, editat a la mateixa ciutat el 1953. La realitat d'aquests congressos ha impulsat la celebració de moltes altres reunions de caràcter de vegades monogràfic, amb una influència i patrocini decidits per part de l'Associació Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina (AIEGL), que nasqué precisament en el Congrés de Munic del 1972 i es conformà en el de Constança del 1977; ara disposa d'una pàgina web molt completa en què es pot trobar la informació ajornada sobre tot el que interessa el món dels epigrafistes (www.aiegl.org). Mereixen esmentar-se, per la seva regularitat, les reunions que es coneixen en el món dels epigrafistes com a *Rencontres*, impulsades per l'Escola Francesa de Roma, i els col·loquis Borghesi, que amb constància s'organitzen des de la Universitat de Bolonya; també per la seva entitat, si bé no són només epigràfics, i impulsats per un gran epigrafista com és A. Mastino, volem esmentar els biennals dedicats a l'Àfrica romana.

2. Les revistes consagrades exclusivament, o quasi, a l'epigrafia, com és el cas de la italiana *Epigraphica*, iniciada per A. Calderini el 1939, continuada per G. C. Susini i ara per A. Donati, que també dirigeix la col·lecció *Epigrafia e Antichità*. Parlant de col·leccions, voldríem esmentar la fonamental *Habes*, iniciada des de Heidelberg per G. Alföldy; també la més recent *Minima Epigraphica et Papyrologica*, dirigida per F. Costabile, i *Pelorias* de la Universitat de Messina, que ha publicat notables volums sobre temes epigràfics. *Chiron* depèn de la Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. El *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* fou iniciat el 1967 a Colònia per R. Merkelbach i editat ara per un nodrit grup d'especialistes alemanys, capitanejat per W. Eck.

3. Com en tants altres camps de l'arqueologia, han irromput amb força i sense marxa enrere les tècniques analítiques que permeten determinar els punts d'extracció dels suports epigràfics, amb les aplicacions consegüents respecte al punt de manufactura, la comercialització, la distribució i els costos, aspectes que connecten directament amb el vessant econòmic. En el cas de suports ceràmics es poden precisar datacions o, fins i tot, discriminar entre materials antics i moderns, com ha passat recentment amb les famoses i discutides plaques d'argila d'Astorga, conegudes com l'*itinerari*

de fang, de les quals, gràcies a la termoluminescència s'ha pogut esbrinar de manera definitiva que són antigues (Fernández Ochoa, Morillo, Gil a *Zephyrus* LXX, 2012).

4. Bases de dades en línia, que ja hem esmentat més amunt. Podem afegir ara que Eagle ha organitzat molt recentment, a finals de setembre i primers d'octubre del 2014, a París, una conferència internacional sobre la tecnologia de la informació per a l'epigrafia i el patrimoni cultural digital del món antic. Amb això queda ben palès que l'epigrafia ha entrat de ple en els nous mitjans de comunicació i de difusió. Cal també destacar la facilitat que tenim ara per consultar bibliografia gràcies a la digitalització i difusió a internet de moltes publicacions, a vegades difícils de consultar per la seva antiguitat.

Amb tot aquest bagatge, a les darreries del segle xx, es va iniciar la publicació d'una empresa magna: l'*editio altera* del *Corpus Inscriptionum Latinarum*. La tirà endavant la Brandenburgische Akademie der Wissenschaften de Berlín, que, com la primera edició, no ha tingut un camí planer, però ja ha publicat diversos volums i fascicles. L'any 2013 es commemoraren a Berlín els 150 anys de vida del *Corpus Inscriptionum Latinarum* i, amb motiu d'aquesta ocasió, s'organitzà un congrés internacional i es publicà la segona edició dels *Griechische Personennamen in Rom*, de H. Solin, i el fantàstic *Index numerorum. Ein Findbuch zum Corpus Inscriptionum Latinarum*, confeït per A. Fassbender, que G. Alföldy i M. G. Schmidt desitgen en les paraules premilinars, *utere felix*, i així, efectivament, s'usen. Ambdues obres, editades per l'Akademie, estrenen la *series nova* de l'*Auctarium* del *CIL*.

L'epigrafia, font primordial d'informació

Els documents epigràfics nodreixen de documentació de primera mà tots i cadascun dels aspectes de la civilització i vida dels antics romans, tant des de l'esfera pública com des de la privada. F. Bérard, l'any 2005, deia que eren una mina d'informació ben variada i el Congrés d'Oxford (XIII CIEGL, 2007) es centrà en l'epigrafia i les ciències històriques amb les

ponències publicades el 2012 per la British Academy. El volum de material a la nostra disposició és, naturalment, molt més abundant per a l'època imperial que no pas per a la republicana. A aquesta darrera es consagrà l'obra d'A. Degrassi, amb el relleu de H. Krumrey, que hi féu un gir sensacional amb la publicació de les *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, a Florència, el 1965, i la segona edició del volum I del *CIL*. A Espanya comptem amb el volum compilador de B. Díaz (Barcelona, 2008).

Naturalment, el coneixement de la llengua, la seva evolució i la seva pronunciació troben un suport essencial en els textos epigràfics. També, certs gèneres, com la poesia, que s'enriqueix amb el contingut dels *Carmina Latina Epigraphica*, que ha estudiat amb continuïtat des de Bolonya P. Cugusi (1985 amb una 2a edició del 1996, i el 2014 per a les províncies d'Àfrica). Als *carmina* es dedica el XVIII volum del *CIL*, que a Espanya és conrea i difon amb celeritat remarcable, ja que els *Carmina Latina Epigraphica provinciarum Hispaniarum* (*CIL* XVIII/2) disposen del lloc web (www.clehispaniae.com), ben accessible, com més endavant recordarem.

Sense els *fasti* que proporciona l'epigrafia veritablement tindrien força llacunes els àlbums senatorials i la cronologia dels càrrecs que exerciren, ja que es necessiten les dades per comprendre millor el sistema de govern romà. Aportacions essencials en aquest terreny són les de B. Stech, el 1912; de G. Barbieri, el 1952; d'A. R. Birley, el 1981; de G. Niccolini, el 1934, amb els seus *fasti* dels tribuns de la plebs, i, sobretot, cal parar esment en els fonamentals estudis d'A. Degrassi, entre el 1947 i el 1954, quan publicà a Torí els *Fasti Capitolini*. També, a hores d'ara, podem esmentar l'elaboració de *fasti* provincials, com els *Hispanienses*, de G. Alföldy; de Germània, de W. Eck, o de la Dàcia, a càrrec d'I. Piso.

Les inscripcions imperials ajuden a fixar els anys de les respectives responsabilitats i càrrecs que anaren acumulant els diversos emperadors, a més de donar la dimensió de les seves actuacions a Roma i a les províncies de l'Imperi. Quedaríem molt coixos sense l'epigrafia per conèixer l'administració de les províncies i ciutats; en aquests temes són tan immenses les aportacions que renunciem a fer una llista interminable d'autors i obres, i ens limitem a deixar constància de la significació de l'epigrafia per abordar amb entitat aquesta qüestió.

Podríem recordar que la prosopografia ha continuat les tasques del segle XIX. A partir del 1897 es començà, com hem esmentat més amunt, la *Prosopographia Imperii Romani* (PIR), amb una nova edició a partir del 1933 de mans d'E. Groag i A. Stein, a qui succeí L. Petersen i ara disposa del lideratge de W. Eck. En la segona meitat del segle XX s'encetaren treballs de la talla dels indispensables sortits del geni d'un dels grans mestres que fou H.-G. Pflaum, que el 1950 publicà *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain* i, el 1960-1961, els quatre volums de *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire romain*, amb un suplement editat a París el 1982. També cal fer esment dels treballs de C. Nicolet sobre l'ordre eqüestre en l'època republicana, dels de H. Devijver sobre els *cursus* en les milícies eqüestres, del de R-P. Duncan-Jones sobre l'Àfrica, del de M. Christol i A. Magioncalda sobre les dues Mauretànies i dels de S. Demougin sobre l'ordre eqüestre sota els Juli-Claudis. Aquesta darrera autora, juntament amb H. Devijver i M. T. Raepsaet-Charlier organitzaren el 1995 a Brusel·les i Lovaina en congrés *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie*, amb les actes publicades el 1999, quan un dels editors, H. Devijver, malauradament ens havia deixat.

La classe senatorial ha estat objecte d'estudi en reiterades ocasions per part dels capdavanters dels estudis epigràfics, com són G. Alföldy, A. R. Birley, A. Chastagnol, M. Christol, W. Eck, F. Jacques, P. Lambrechts, R. Syme, R. Talbert, B. E. Thomasson o T.P. Wiseman, sense oblidar les dones en els dos volums dedicats per M. T. Raepsaet-Charlier a la *Prosopographie des femmes de l'ordre sénatorial (Ier-II s.)*, editats a Lovaina el 1987. Encara són cabdals els dos volums de les actes del Col·loqui Internacional AIEGL de Roma del 1981, centrats exclusivament en l'epigrafia i l'ordre dels senadors i editats l'any següent dintre de la cabdal sèrie *Tituli*, dirigida per S. Panciera, que va digitalitzar la Universitat de Michigan el 2008. Tan gran fou el ressò que tingué que, trenta anys després d'aquest emblemàtic congrés, es dedicà a la mateixa qüestió la *XIX Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain*, celebrada a Roma l'any 2013. Al seu torn, com a col·loqui de la *Prosopographia Imperii Romani*, es reflexionà el 2004 sobre *Senatores populi romani. Realität und mediale Präsentation einer Führungsschicht*, amb contribucions molt notables que foren editades per W. Eck i M. Heil el 2005 (*Habes* 40). Dintre de la mateixa sèrie (núm. 34),

H. Niquet havia publicat l'any 2000 els *Monumenta virtutum titulique. Senatorische Selbstdarstellung im spätantiken Rom im Spiegel der epigraphischen Denkmäler*, amb una part també dedicada a les dones.

La prosopografia republicana rebé l'impuls definitiu de T. R. S. Broughton amb els volums *The Magistrates of the Roman Republic*, que es començaren a publicar a Cleveland el 1968. Aquesta línia d'estudi ha estat motivada en bona part, a banda dels nous descobriments, per l'aportació de M. Crawford a la prosopografia a través de la numismàtica. Fins al 1971 no es disposà d'una prosopografia de l'Imperi romà tardà; fou la publicada a Cambridge per A. H. M. Jones, J. R. Martindale i J. Morris sota el títol *The Prosopography of the Later Roman Empire* amb un primer volum que abraça del 260 al 395 dC i un segon que va fins a l'any 527.

Passant al terreny de la història social, les aportacions d'epigrafia són bàsiques per a totes les classes socials, com es pot veure en les successives edicions de l'obra essencial d'A. W. Sherwin White, *The Roman Citizenship*, en el llibre encara bàsic de J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain* (París, 1971), en les aportacions posteriors de P. Veyne i en el volum que J. d'Encarnaçao va publicar a Setúbal el 1979 titulat *Sociedade romana e epigrafia*. Només cal fer un cop d'ull als dos volums dedicats a la *Bibliographie zur römischen Sozialgeschichte* (Haber 11 i 26) perquè ens aclapari la magnitud dels estudis que s'hi han dedicat.

L'interès per les classes socials més altes ja ha estat posat de manifest en els paràgrafs anteriors; detenim-nos un moment en les més baixes, com la dels esclaus i els lliberts. Bona mostra de l'interès sobre aquest tema, no exempt d'una intencionalitat política que trascendeix l'Imperi romà, és la densa bibliografia que editaren a Bochum el 1983 J. Vogt i H. Bellen. Marcaren època les actes dels col·loquis sobre l'esclavitud iniciats a Besançon el 1972 i poc abans, el 1967, havia sortit a Wiesbaden l'obra de H. Chantraine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser*. De la dècada dels anys setanta del segle xx, cal esmentar les obres de G. Boulvert (Nàpols, 1970), N. Brickmeyer (Darmstadt, 1979) i de P. R. C. Weaver (Cambridge, 1972). Ja dintre de la dels vuitanta, disposem dels treballs de G. Alföldy (Bamberg, 1988), M. Buonocore (Roma, 1984), G. Fabre (Roma, 1981), i F. M. de Robertis (Roma, 1981, 2a ed.). No podem negar que una

de les claus de l'èxit del sistema romà fou la possibilitat de ràpida promoció personal, ja que les inscripcions ens testimonien que fills, nascuts quan el pare havia deixat de ser esclau, arribaren a exercir càrrecs dintre de la vida municipal de les ciutats: promoció més ràpida impossible, en la qual tingué un paper estratègic el culte imperial que permetia als lliberts entrar en la vida pública. Molt important per entendre aquest procés fou el col·loqui organitzat a Estrasburg el 1988 sobre *La mobilité sociale dans le monde romain* i publicat per E. Frézouls el 1992. Ara ha tornat a resorgir l'interès per les identitats, també en el camp de l'epigrafia, i bona mostra en són els volums editats per M. Dondin-Payre i M. T. Raepsaet-Charlier (2001), per A. Sartori i A. Valvo (2011), i per S. Lefèbvre (2013). Així mateix, es concedeix un lloc més destacat al paper de les dones, tema que veu augmentar de manera molt notable la seva bibliografia; esmentem a tall d'exemple els dos seminaris *sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica*, editats a Faenza el 2003 i el 2005, respectivament, dintre de la sèrie *Epigrafia e Antichità*.

En l'antiguitat tardana l'epigrafia també hi aporta molt, com es pot veure en els quatre volums imprescindibles dirigits per A. Giardina, *Società romana e impero tardoantico* (1986). De menys entitat, però ben útils, són els dos llibrets *Storia di Roma: L'età tardoantica* (2010), en què les editores, L. de Salvo i C. Neri, aboquen tot el seu saber epigràfic, entre totes les altres fonts que calia manejar.

De tota manera, hem de reconèixer de nou l'enorme mèrit de G. Alföldy, que ha introduït de forma definitiva els continguts epigràfics en la història social i ha fixat les bases per integrar dades noves que passaven desapercubudes a causa de la compartimentació relativa de les diverses disciplines. Un autèntic regal per a tothom és la seva *Historia social de Roma*; la prematura mort del sempre enyorat Géza Alföldy no li va permetre veure impresa la traducció al castellà (Alacant 2012) de la darrera edició, molt augmentada respecte a la primera alemanya, del 1984, si bé va seguir-la en el procés de les proves d'impresma. El volum es presentà en el congrés del novembre del 2012, celebrat a Tarragona, que precisament es dedicà a la seva memòria en l'aniversari de la seva mort; aquest congrés, amb les actes ja publicades, encetà la sèrie de congressos que es proposen organitzar com a *Tarraco Biennial. Congressos Internacionals d'Arqueologia i Món Antic*, el

segon dels quals, dedicat al bimil·lenari de la mort d'August, ha tingut lloc a Tarragona a finals de novembre del 2014.

A cavall dels estudis socials i els jurídics es troben els temes que toquen les qüestions de la família en els aspectes més diversos. L'any 1991 es publicaren a Oxford dues obres de referència: la de B. Rawson, *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*, i la de S. M. Treggiari, *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Pocs anys abans, s'havia celebrat a París la taula rodona sobre *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*, amb les actes publicades a París-Roma el 1990. També cal recordar el nom de M. Corbier, que s'ha interessat de manera continuada per aquesta qüestió, i també el volum de J.-U. Krause, que aplega una bibliografia ingent sobre la família en el marc d'àmplies consideracions antropològiques (*Habes* 11, 1992).

Malgrat que sigui ben evident, hem de posar damunt la taula el valor essencial que tenen les inscripcions per al coneixement del dret romà i dels edictes i decrets imperials: que en sabríem de l'*edictum de pretiis maximis* de Dioclecià sense l'epigrafia? Recordem en aquest sentit l'aportació essencial que han fet, i continuen fent, les taules de bronze trobades a Hispània per consolidar l'autèntica especialitat que és avui en dia l'epigrafia jurídica; sorprenent, sens dubte, ha estat la troballa a la Bètica del senatconsult de Pisó, amb les seves còpies diverses. En la recopilació dels documents ha tingut un paper molt important la secció específica dels *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, que han confegit personatges de la talla de V. Arangio-Ruiz, G.I. Luzzatto i A. d'Ors. Al seu torn, els romanistes han centrat reiteradament l'atenció en les qüestions jurídiques, que trascendeixen moltes vegades l'àmbit de coneixement dels epigrafistes. En aquest sentit, cal destacar les trobades anuals de la Societat Fernand de Visscher per a la Història dels Drets a l'Antiguitat (SIHDA), la seixanta vuitena de les quals ha tingut lloc a Nàpols el setembre del 2014.

Un altre camp que beu essencialment de l'epigrafia és, sens dubte, l'onomàstica, que ha experimentat un camí de progrés espectacular, sobretot de la mà de l'escola hongaresa i de la finlandesa. També el col·loqui sobre l'*Onomastique latine* de París del 1975, publicat el 1977, assenyala l'estat i la pauta d'uns estudis que han progressat amb una gran celeritat.

A Finlàndia, I. Kajanto encetà el 1965 una línia que continua encara ben viva i amb força èxit; és la que se centrava en els *cognomina* llatins en zones com la de Cartago en època cristiana, tractades de forma exhaustiva. El seu deixeble i successor, H. Solin, publicà el 1982 els *cognomina* grecs de Roma, volums dels quals ja s'ha fet una segona edició el 2003, segons hem recordat més amunt; el mateix autor havia editat el 1996, *Die stadtrömischen Skavennamen. Ein Namenbuch*. Molt útil és el repertori onomàstic complet que publicà el 1988, juntament amb O. Salomies. El 1994, M. Kajava publicava una obra capdavantera sobre els *praenomina* femenins.

A Hongria, A. Mócsy i el seu equip varen publicar el 1983 el *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso*. La seva empremta va continuar ben viva com demostra el fet que B. Lörincz i F. Redö comencessin a publicar el 1994 l'*Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, que va continuar en solitari B. Lörincz fins al quart volum (2002). Van sortint, si bé no amb la intensitat que a tots ens convindria, estudis regionals amplis, com el de G. Alföldy del 1969 sobre Dalmàcia o el de J. M. Abascal sobre Hispània publicat el 1994.

Passem, ara, a la religió. Aquest vessant de l'epigrafia ha estat coronat, pel que fa a les religions orientals, per la col·lecció dirigida pels Vermaseren, *Études préliminaires aux religions orientales de l'Empire romain (EPROER)*, publicada a Leiden, que depassa de llarg el centenar de volums publicats, un dels quals a càrrec d'A. García y Bellido sobre les religions orientals a l'Espanya romana (1967). El mateix J. Vermaseren havia ja publicat a la Haia entre el 1956 i el 1960 el *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae* en dos volums. Al seu torn, M. Clauss publicà el 1992 (*Habes* 10) el volum *Cultores Mithrae*, que fa un recorregut pels testimonis del culte mitraic en les diferents províncies. Podríem afegir dintre d'aquest apartat l'interès de L. Vidman per les inscripcions d'Isis i Serapis, amb estudis publicats a Nova York els 1969 i 1970.

L'Escola Francesa de Roma ha continuat la tradició del país veí de dur a terme estudis monogràfics sobre divinitats, basats fonamentalment en l'epigrafia. J. Scheid és un dels noms clau i són d'esment obligat els seu estudis sobre *Les Frères Arvales* del 1975 i el 1990. M. Leglay escrigué el

1968 una obra magnífica, *Saturne Africain*, i en l'última etapa de la seva densa carrera centrà l'atenció als cultes populars (1984). Estudis com el de D. Fishwick (1987) o de H. Hänlein-Schäfer (1985) s'han adreçat al culte imperial, un dels temes de més ressò en la recerca actual tant dintre com fora del nostre país, com veurem més endavant. Per tancar aquest apartat, cal fer esment dels *Fasti Sacerdotum* de J. Rüpke, publicat el 2008.

El món de la màgia també beu de l'epigrafia; pensem només en les *tabellae defixionum* i en les troballes espectaculars de la font d'Anna Perenna, ben exposades al Museo Nazionale Romano de les Termes de Dioclecian a Roma i estudiades per la seva descobridora, M. Piranomonte en diverses ocasions des de l'any 2001, alguna vegada en col·laboració amb F. Marco.

L'epigrafia proporciona moltes dades per a l'estudi de l'economia del món romà. Per no fer-ho feixuc, podem esmentar a tall d'exemple una obra tan coneguda com la de R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, en què les inscripcions són una font primordial d'informació. Un altra mostra la tenim en el llibre sobre les despeses sumptuàries a l'Àfrica romana, on les inscripcions són abundants i explícites, a càrrec de J. L. Ramírez Sádaba (1984), que ha contribuït a fer palès el pes de les dades epigràfiques per a les qüestions socioeconòmiques. Un bon balanç sobre el que pot aportar el material epigràfic es pot trobar a *Epigrafia della produzione e della distribuzione, Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (1992)* (Roma, 1994). No ens podem estar d'anomenar aquí el monumental arxiu que suposa el Monte Testaccio de Roma, excavat en campanyes regulars dirigides per J. Remesal, al qual no ens deixarem de referir més endavant.

En l'estructuració del territori i la seva articulació, hi ha d'haver una autèntica simbiosi entre arqueologia i epigrafia, amb un correcte trànsit de dades. La topografia i el coneixement del paisatge antic resulten irrenunciables si, per exemple, es vol reconstruir la centuriació d'un *ager* de qualsevol ciutat romana, els repartiments de terres i també el traçat de les diverses vies. Si considerem la informació que donen els cadastres i els mil·liaris, ens situem en un terreny molt més segur. Recordem el congrés Borghesi del 2005 sobre *Misurare il tempo, misurare lo spazio*, editat el 2006, i que una secció del XIV Congrés Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina de

Berlín del 2012, publicat el 2014, es dedicà precisament a “Vermessung von Räumen”. Acabem dient que el volum XVII del *CIL* es dedica als mil·liaris i que C. Campedelli acaba d’editar (2014) un molt bon llibre sobre l’administració municipal de les vies a Itàlia.

El millor coneixement sobre l’exèrcit romà avança també de la mà de l’epigrafia. És lògic que en les àrees frontereres, com les del mur d’Adrià a Anglaterra o el *limes* del Rin i del Danubi, aquesta línia de recerca concentri una gran part dels esforços, bona mostra en són els *Limes Kongress*. Dintre dels congressos han estat una fita els que Y. Le Bohec va començar a organitzar a Lió, amb actes sempre curiosament editades; el darrer d’aquests congressos, el sisè, es va celebrar el mes d’octubre del 2014 sobre els auxiliars de l’exèrcit. El mateix Y. Le Bohec és autor d’una síntesi de referència, *L’armée romaine sous le Haut-Empire*, que ha estat editada diverses vegades i traduïda a altres llengües, també al castellà amb el títol *El ejército romano*.

Si atenem a les obres essencials, hem d’esmentar de nou els diversos i molt valuosos estudis de G. Alföldy, amb un volum recopilatori editat a Amsterdam el 1987 dintre de la sèrie *Roman Army Researches*, III. E. Birley és un altre dels noms cabdals que no només aportà obres fonamentals sobre la Britània romana i l’exèrcit romà, sinó que, a més, tenia la seva residència prop de *Vindolanda*, al mur d’Adrià, convertida ara en museu; el volum que en el seu homenatge editaren G. Alföldy, B. Dobson i W. Eck amb el títol *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römische Kaiserzeit* (*Habes* 31, de l’any 2000) és un recull de treballs cabdals a càrrec de grans especialistes que cobreixen els camps d’interès d’E. Birley. Obres generals de fons molt ric són les d’A. von Domazewski (Colònia-Viena, 1981, 3a ed.), G. Forni (Milà-Roma, 1953), E. Gabba (Bolònia, 1974), L. Keppie (Londres, 1984), G. E. Watson (Londres, 1983) i G. Webster (Londres, 1985, 3a ed.). Per a l’Àfrica, el punt de partida el marcà R. Cagnat amb una obra reeditada a París el 1913 i de gran mèrit també és l’obra de N. Benseddik, publicada a Alger el 1982, autora que continua treballant coratjosament en les condicions d’un país no exempt de grans dificultats. També cal destacar que, per a l’equipament i armament, són importants les obres publicades a Oxford dintre la sèrie internacional dels *B.A.R.*, editada l’una per J. C. Coulston (1988) i l’altra per M. Dawson (1987).

Les corporacions troben la seva font d'informació principal en l'epigrafia des del clàssic *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, de J. P. Waltzing, com ho fan palès els volums de L. de Salvo sobre *I corpora naviculariorum* (1992) o de R. Sablayrolles sobre *Les cohortes de vigiles* (tesi del 1987, publicada el 1996). El món del treball i la seva organització corporativa mitjançant els *collegia* professionals, troben un gran pou d'informació en l'epigrafia, a més, naturalment, de poder detectar *officinae lapidariae*, tot definint les seves característiques amb estudis estilístics i tipològics, com el que féu G. Alföldy per a les inscripcions de *Venetia i Histria* (1984) i també el volum *L'officina epigrafica romana*, que han editat A. Donati i G. Poma el 2012. Coneixem arreu el nom d'un bon nombre d'artesans, però hem de reconèixer que menys abundosos en epigrafia romana, en comparació amb la grega, són els epígrafs que ens documenten l'autoria d'una determinada producció, mantinguda per regla general en l'anonimat i sempre amb l'inconvenient d'haver d'esbrinar, quan apareix un nom, si es tracta en realitat de l'artesà, del propietari del taller, del comitent o del destinatari. Les inscripcions musives són les més abundants en aquest terreny i han estat recopilades en un meritori volum per M. Donderer (*Die Mosaizisten der Antike und ihre wirtschaftliche und soziale Stellung* [Erlangen, 1989]). A casa nostra, J. Gómez Pallarès ha aprofundit en aquesta línia de recerca, tot oferint volums compiladors de que parlarem més endavant.

Entrem aquí en l'àmbit de la vida privada i quotidiana, que l'epigrafia ens permet entrellucar en casos comptats, atès que moltes vegades es tracta d'inscripcions efímeres, no destinades en principi a resistir el pas del temps, amb alguna excepció, com són els calendaris. Dintre de les efímeres, tenim els suports de fusta, que en l'arqueologia mediterrània acostumen a desaparèixer, però, en canvi, en condicions d'humitat, es conserven íntegrament. Quantes informacions sobre el dia a dia de la vida en un campament romà ens han proporcionat les tauletes de *Vindolanda*! Recordem una de les més famoses, la invitació a una festa d'aniversari escrita per Clàudia Severa l'estiu de l'any 103 o 104 dC.

En aquest aspecte, són per a nosaltres una mina d'informació les ciutats sepultades pel Vesuvi l'any 79 dC: grafitis, inscripcions pintades, *tabellae ceratae*... ens deixen tafanejar sobre aspectes que les inscripcions monu-

mentals, més impactants, no ens permeten copsar; tenim ara un volum recent que aplega les *Inscriptiones parietariae*, *CIL IV, suppl.* 4.1. Com podríem viure, quasi en directe, una campanya electoral si no fos pels cartells de Pompeia? N'hi ha prou de fer una ullada a les aportacions del llibre editat per M. Corbier i J. P. Guilhembet el 2011, *L'écriture dans la maison romaine*.

Cal assenyalar, per acabar, la inauguració de nous museus epigràfics i la proliferació, al marge del *CIL*, de nombrosos *corpora* nacionals, regionals i locals que es complementen amb publicacions de conjunts dipositats en museus i altres institucions. Els museus epigràfics tenen una llarga tradició, des d'aquell que organitzà a Verona Scipione Maffei, obert encara avui en dia, sobre els quals ha centrat l'atenció I. Calabi Limentani (2010) en l'estudi que ja hem recordat en tractar de la historiografia. També cal pensar que el Col·loqui Borghesi del 1983 es dedicà a *Il Museo Epigrafico* (Faenza 1984) i que al XIII Congrés Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina d'Oxford del 2007 (British Academy 2012) hi hagué una secció titulada *Display and Pedagogy*. Hem de destacar l'esforç de les *Inscriptiones Italiae* i dels *Supplementa Italica*, a més de la sèrie *Tituli*, tot plegat dirigit per S. Panciera, que organitzà, el 1997, amb motiu del Congrés Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina de Roma, la presentació del Museo Epigrafico al Museo Nazionale delle Terme, un equipament de la més alta qualitat, que disposa des del 2012 d'un esplèndid i voluminós catàleg. Poc anys després, seguí l'organització valuossíssima de la galeria lapidària dels museus capitolins programada per A. Mura i realitzada per D. Velestino.

Sense desig d'exhaustivitat sinó de posar de manifest la bona resposta que en molts països s'ha donat a la necessitat sentida pels epigrafistes d'aplegar els materials, davant la dispersió de les publicacions i el risc de pèrdua de peces isolades, volem esmentar alguns dels reculls sobre àmplies zones de l'Imperi, deixant de banda *corpora* més concrets, que al llarg del segle xx s'han anat fent, començant per les inscripcions de l'Àsia Menor aplegades per l'Acadèmia de Viena; les inscripcions llatines de l'Àfrica, per R. Cagnat i altres, el 1923; d'Argèlia, per S. Gsell (1922) i, després, per H. G. Pflaum (1957); del Marroc, per L. Chatelain (1942) i J. Gascou (1982); de Tunísia, per A. Merlin (1944); de la Tripolitània, per J. M. Reynolds i J. B. Ward-Perkins (1952); de les Tres Gàl·lies, per H. Wuilleumier (1963); les d'Hongria, per L. Barkóczy,

A. Mócsy i J. Fitz (1972-1991); les de l'antiga Iugoslàvia a càrrec d'A. i J. Sasel, a partir del 1963 fins al 1986; les de Britània, per R. G. Collingwood i D. H. Wright (1965); de Bèlgica, per A. Deman i M. T. Raepsaet-Charlier (1985); de Bulgària, per B. Gerov (1989); de Romania, amb els tres volums *Inscriptiile Daciae Romane* editats a Bucarest entre el 1975 i el 1980. Suïssa disposa d'un compendi més escolar però impecable de G. Walser (1979-1980) i els francesos han emprès la recopilació segons els límits provincials antics amb sèries que disposen de nombrosos volums indispensables: Narbonesa (*ILN*), Aquitània (*ILA*), Lionesa, segons el projecte presentat a la taula rodona del 1990 (publicada el 1992), que endega F. Bérard.

Epigrafia hispànica

Si bé ja hem fet algunes pinzellades sobre el que pot aportar l'epigrafia al coneixement de la Hispània romana, ara cal que ens centrem en quina ha estat la gènesi i el desenvolupament i quines les vies principals per on transita l'estudi de les inscripcions a la península Ibèrica.

La història de l'epigrafia romana hispana no difereix en les línies generals del conjunt de les altres províncies de l'Imperi; presenta, però, singularitats importants i una clara diferenciació entre *Citerior* i *Ulterior*, a més d'una de concreta entre *Lusitania* i *Baetica*.

Les fonts d'informació de què disposem són normalment compiladores, per la qual cosa a vegades és fa difícil adonar-se d'aquesta diferenciació. La informació més completa que tenim prové, naturalment, de la Bètica i de la zona costanera de la Tarraconense. Cal distingir, a més, el caràcter mixt d'aquesta informació entre viatgers i erudits, i més tard repertoris generals. Hem d'agrair a X. Espluga que hagi volgut comentar amb nosaltres el contingut de les pàgines següents i també les puntualitzacions que, generosament, ens ha proporcionat. Cal parar esment que, com passa en altres països, l'interès per la recerca historiogràfica sobre els orígens dels estudis i les col·leccions d'epigrafia ha experimentat un fort impuls a partir de la darrera dècada del segle xx i es manté amb força en l'actualitat, com intentarem reflectir en les referències que, forçosament, representen només una selecció. Aquest interès també es manifesta clarament en el camp, més general, de l'arqueo-

logia, com es pot veure en el volum *Arqueología, coleccionismo y antigüedad. España e Italia en el siglo XIX* (2006), en què té també el seu lloc l'epigrafia.

Una bona història de l'epigrafia hispana és encara la introducció d'E. Hübner al *CIL II*, que ha estat represa per G. González en el seu magnífic llibre de l'any 2013 sobre els *corpora* i manuscrits hispànics dels segles xv i xvi, que ja hem esmentat. *La tradició de l'epigrafia romana al Renaixement. Patrimoni bibliogràfic català* és el títol d'un bon estudi d'A. Guzmán (2008). Per als segles xvi i xvii, són fonamentals els treballs diversos d'H. Gimeno, que toquen figures clau, com el comte de Guimerà, Ciríac d'Ancona, Jacopo Strada i Jerónimo Zurita. Més curta i sintètica, ben útil però, és la visió que contenen les primeres planes dels *Fundamentos de epigrafía latina*, coordinats per J. Andreu (2009).

La col·lecció de Marcanova, que beu de Ciríac d'Ancona, conté exemples hispans, falsos. Seguint una denominació tradicional, ja superada, posem damunt la taula l'arquetip d'una col·lecció hispana que Hübner denominà *Antiquissimus* i que es troba recollida a Ferrarini, que, recordem, fou el primer a aplegar material autèntic d'Hispania en la seva tercera recopilació epigràfica (1492-1493), que ha rastrejat X. Espluga en dues ocasions consecutives, totes dues el 2009. El pas següent ve donat per la *Sylloge*, que fou coneguda com *Antiquus* i és l'arquetip de Sanutus, Sieder, Apianus, Peutinger i una part de Choler. No ens hi allarguem més perquè el tema ha estat clarament exposat en dos capítols per G. González, en què aquest autor reivindica les figures de Francesc Vicent i Pere Miquel Carbonell, de la qual cosa també s'ha ocupat recentment X. Espluga en el volum que tracta d'*El Imperio y las Hispanias de Trajano a Carlos V* (2014). A aquests dos personatges caldria afegir l'humanista Jeroni Pau, l'obra del qual ha estat editada per M. A. Villalonga (1986) i estudiada per X. Espluga (*Studia Philologica Valentina*, 2011).

Naturalment, Espanya no fou aliena a l'obra de Smet, motiu pel qual la seva *Sylloge* conté pràcticament tot el material que esmentem. Sembla, doncs, que Onofrio Panvinio es limità a saquejar Martinus Smetius.

No se sap ben bé de qui rebé informació, a mitjan segle xvi, Rambertus, un venecià que enriqueix notablement la col·lecció hispana amb una obra que conté unes 340 inscripcions. Gaspar de Castro, beneficiat de Ledesma, canonge de Salamanca i després cardenal de la Santa Croce a Roma, recollí

una abundosa documentació que passà a Antoni Agustín, arquebisbe de Tarragona, i a Iohannes Metellus a través de Talavera.

La col·lecció de Iacobus Strada és ja ben important, com ho és també la de l'esmentat Iohannes Metellus, que reuneix el que aplegaren Luis Lucena, Juan Armengol, en part Antoni Agustín i Alfonso Talavera.

A Espanya, la *Crónica* de Florián de Ocampo, continuada per Ambrosio de Morales, augmentà el nombre d'inscripcions, a més de les que d'Ocampo deixà en una col·lecció manuscrita. Correspon a Juan Fernández Franco la còpia manuscrita que més va circular d'inscripcions de la Bètica, de la qual conservem un nombre molt important d'exemples en els diferents fons manuscrits hispànics.

Aldo Manucio reuní, per la seva part, a mitjan segle XVI una important col·lecció hispànica. I hem de tornar a destacar en aquest segle la figura d'Antoni Agustín i el seu cercle de relacions, entre les quals destaca Schott, d'on sorgirà una bona part de la informació epigràfica que surt d'Espanya; Jerónimo Zurita es troba també entre aquestes relacions. Al llarg de tot el segle XVI enlluerna la gran figura d'Antoni Agustín, que mantingué contactes continus amb humanistes italians (Panvinio, entre ells) i que amb la seva obra *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* marcà un abans i un després en els estudis epigràfics, tal com han rastrejat amb encert J. Carbonell i H. Gimeno. De la seva figura en el marc de Bolonya i de l'antiquària del 1500 se n'han ocupat molt recentment S. de Maria i M. Parada (2014) en el volum que ells mateixos han editat sobre l'Imperi i les Hispànies de Trajà a Carles V, al qual ens hem referit més amunt.

Poca repercussió va tenir l'edició, el 1596, de les *Inscriptiones veteres in Hispania repertae*, d'A. Occo. I un capítol a part mereixeria la història de les falsificacions, en què destaca Jerónimo Román de la Higuera, per bé que Pirro Ligorio no va deixar tampoc d'afectar Espanya. Aquest capítol, però, ja ha quedat en bona part molt ben escrit d'ençà la tesi de G. González (2011) i del volum *Epigrafía hispánica falsa del primer Renacimiento español* (2012).

Portugal té les seves figures en Achilles Staius, encara no ben estudiat, i en André de Resende. Entre els viatgers cal destacar Mariangelo Accursio, que es passejà per Espanya el primer terç del segle XVII, i Nicolau Mamerano per al segon terç.

No fa pas gaire va tornar a la llum el *Codex Valentinus*, col·lecció formada per la documentació recollida pel comte de Guimerà al segle XVII i que posa en clar —Hübner confessa no haver pogut treure'n tot el suc— una part molt important de la història de l'epigrafia espanyola fins al segle XVII (Gimeno 1997).

J. J. Escalíger recollí un abundós material amb què es compongué després el *Thesaurus* de Jan Gruyter, referència universal de l'epigrafia hispànica fins a la col·lecció de Muratori, ja a mitjan segle XVIII. En aquest segle cal assenyalar a Espanya les figures de Francisco Pérez Bayer, d'Enrique Flórez, del marquès de Valdeflores, del Luís José Velázquez de Velasco, i del falsari "genial" Cándido María de Trigueros. I encara cal afegir-hi les figures d'Antonio Ponz i Juan Francisco Masdeu, que, amb els germans Villanueva, donaran pas a un segle XIX de gran importància en què la Real Academia de la Historia, fundada el 1738, exerceix un liderat indiscutit, amb projectes duts a terme per acadèmics tan notables com José Cornide, els viatges del qual, conservats en el riquíssim fons documental de l'Academia, van ser aplegats de manera exemplar per J. M. Abascal i R. Cebrián l'any 2009.

Arribats en aquest punt, cal destacar la tasca que uns quants estudiosos, acadèmics o no, duen a terme per tal de publicar i estudiar convenientment els documents que es refereixen a les antiguitats i que van sent puntualment publicats per la Real Academia. En aquest sentit esmentem els volums que J. M. Abascal ha dedicat a l'edició crítica del manuscrit d'Ambrosio de Morales (2012) i el que ell mateix, amb R. Cebrián, consagraren als *Manuscritos sobre Antigüedades* (2005). J. Miranda, H. Gimeno i E. Sánchez han editat un llibre que, amb el seu títol, no podem estar-nos de recordar: *Emil Hübnér, Aureliano Fernández-Guerra y la Epigrafía de Hispania. Correspondencia 1860-1894* (2001). Per a Catalunya, J. Remesal, A. Aguilera i Ll. Pons editaren el fons de la *Comisión de Antigüedades de la Real Academia e la Historia. Cataluña, catálogo e índices* (2000), amb una edició catalana que es publicà a Barcelona el 2002.

Al seu torn, des de la Biblioteca Nacional de Madrid, M. R. Hernando Sobrino, va editar l'any 2009 els *Manuscritos de contenido epigráfico*, essencial per a la nostra ciència.

Les inscripcions hispanes varen quedar integrades en la història amb les obres de Ceán Bermúdez, el *Diccionario* de Cortés i López o el *Diccionario estadístico* de Pascual Madoz; d'aquí al primer volum del *CIL* II, dedicat a Hispània per E. Hübner, restava un curt camí per recórrer.

Hem de destacar la complexa xarxa d'informadors i de relacions del savi alemany, entre les quals sobresurt la figura capdavantera del pare Fidel Fita, que, des de la direcció de la Real Academia de la Historia i des del seu *Boletín*, mostra un alt nivell en els estudis epigràfics, combinats amb una prodigiosa erudició que el situen a l'altura dels millors especialistes del segle xx (J. M. Abascal, *Fidel Fita. Su legado documental en la Real Academia de la Historia*, 1999).

Fins aquí els precedents dels estudis epigràfics actuals a Espanya. L'esforç, no només alemany, abocat al *CIL* II, sembla que va esgotar la iniciativa epigràfica fins ben entrat el segle xx per resorgir en les dècades dels anys quaranta i cinquanta sota l'impuls de J. Mallon (1952), T. Marín (1950) i J. M. de Navascués (1953). Tanmateix, l'epigrafia jurídica comptava amb una gran figura: A. d'Ors (*Epigrafia jurídica de la España romana*, 1953) i assoleix un desenvolupament força notable acompanyat pel renaixement de l'epigrafia de la seva mà i de la de Bouza Brey a Galícia (1942).

Als anys cinquanta, amb l'estímul innegable d'A. García y Bellido, comencen a confegir-se *corpora* provincials i locals, dels quals tenim una puntual referència en cròniques presentades als congressos internacionals d'epigrafia, a càrrec d'Álvaro d'Ors, primer, i de Carmen Castillo, a continuació. Útils i de fàcil maneig són les *Inscripciones latinas de la España Romana* de J. Vives (1971-1972), però es feia palesa la necessitat d'un nou suplement del *CIL* II, atès el gran nombre de noves troballes que tripliquen de llarg el nombre d'inscripcions recollides en els dos volums publicats per E. Hübner. Finalment, l'Acadèmia de Berlín tirà endavant la tasca tot confiant-la a la Comissió d'Epigrafia i Història Antiga de l'Institut Arqueològic Alemany amb seu a Munic. Les feines preliminars i la primera recollida feren necessària una nova edició del *CIL* II, no la redacció d'un suplement.

L'*editio altera* del *CIL* II constitueix un repte immens en què participa un nodrit grup d'espanyols, alemanys, francesos i fins i tot un americà. Les publicacions preliminars constitueixen una àmplia bibliografia, ja que

les publicacions provincials dels últims temps han preparat el terreny de la nova edició del *CIL* II. Una visió ràpida d'aquestes obres es pot veure als *Fundamentos de epigrafia latina*, esmentats més amunt (pp. 639-645). D'aquesta manera, Catalunya, Galícia i Andalusia disposen de les seves respectives sèries; províncies com Alacant, Albacete, Burgos, Càceres, Guadalajara, Lleó, Palència, Salamanca, Saragossa, Segòvia, Sòria, Terol, València, disposen d'un volum que aplega les troballes epigràfiques de cadascuna de les àrees, d'un valor desigual, depenent, naturalment, de l'autor que hagi dut a terme la tasca. Uns altres conjunts d'inscripcions que voldríem si més no esmentar són els de les Balears, amb un volum compilador del 1965 —i dos més, un per a Eivissa (1988) i un altre per a Menorca (1995)—, Espanya central (1992), La Rioja (1980 i 1986), Cantàbria (1976 i 1998), Astúries (1985, 2a ed.), Múrcia (1971), Cartagena (1997), Sagunt (1980 i incloses ja a *CIL* II2/14 fasc. 1), *Baelo Claudia*, Bolonia, Cadis (1988), *Saetabis*, Xàtiva (1994) i Badajoz, on la ciutat d'*Augusta Emerita*, Mèrida, és el gran centre, però també té valuoses troballes epigràfiques disperses, aplegades recentment (2013).

També volem al·ludir als repertoris que tracten d'un tipus que a Hispània troba les seves especificitats. Ens referim al món de les esteles, que Lara de los Infantes va aplegar ja el 1974 i les dels convents caesaraugustà i clunienc, el 1978. A Portugal, esmentem els *corpora* de *Conimbriga*, Condeixa-a-Velha (1976), i el del *conventus Pacensis* (1984). Cal destacar, tanmateix, exemples previs a la preparació del nou *CIL* II que marcaren un nivell i una metodologia, com el corpus d'inscripcions de Barcelona de S. Mariner (1973) i el de les de *Tarraco* de G. Alföldy (1975), que ara es veuen ampliades i reestudiades en els fascicles 2-4 del *CIL* II2/14; Géza Alföldy vingué a presentar el segon a Tarragona mesos abans de la seva sobtada mort; el tercer es publicà el 2013, quan feia un any que ens havia deixat, i el quart, que deixà enllestit, està a punt de sortir. El seu mestratge és inigualable.

Cal reconèixer un gran mèrit en la tasca que han dut a terme Géza Alföldy i Armin U. Stylow. Gràcies a la seva tenacitat i impuls, han vist la llum cinc fascicles entre el 1995 i el 2013, i n'hi ha d'altres en preparació. I es troba en la seva darrera etapa de redacció el fascicle dedicat al *conventus Carthaginiensis*, que G. Alföldy preparava amb gran entusiasme amb J. M. Abascal

i que a hores d'ara està en la recta final de l'edició amb les troballes espectaculars de *Segobriga* que han estat donades a conèixer puntualment, amb un volum de conjunt de J. M. Abascal, G. Alföldy i R. Cebrián publicat recentment (2011); G. Alföldy continua oferint-nos encara nous treballs, però sempre ens mancarà la seva presència.

Diverses iniciatives s'han anat incorporant en aquest conjunt de treballs. Marcà una fita important la taula rodona organitzada per R. Étienne a Bordeus l'any 1981, titulada *Épigraphie Hispanique. Problèmes de méthode et d'édition*, en què s'intentà fer un balanç i una reflexió en profunditat. Precisament en les actes, publicades el 1984, A. U. Stylow féu un balanç de la iniciativa del nou *CIL* II. Era una taula rodona ben oportuna i en la línia de R. Étienne, impulsor decidit dels estudis epigràfics hispànics des del Centre Pierre Paris, antecessor de l'actual Institut Ausonius, que continua igualment amb una decidida vocació vers Hispània.

La renovació metodològica en l'àmbit espanyol es va deixar anar sentint i la manca d'un element informatiu, com va ser en el seu moment *Hispania Antiqua Epigraphica*, ha estat suplida desde l'any 1989 per *Hispania Epigraphica*, que, a les acaballes del 2014, ha arribat al volum 19, que aplega les novetats de l'any 2010; *Hispania Epigraphica* té la millor base de dades en línia espanyola, com hem esmentat en parlar de les xarxes internacionals. A Portugal, cal destacar l'esforç fet des de la Universitat de Coimbra amb J. d'Encarnação al capdavant, en publicar de manera regular el *Ficheiro Epigrafico*, que, en acabar el 2014, ha arribat al número 124, i que disposa dels llocs web següents: http://www.uc.pt/fluc/iarq/pdfs/Pdfs_FE/FE_124_2014 i http://www.uc.pt/fluc/iarq/pub_online/

L'epigrafia jurídica de la Bètica ha aportat un material de primeríssima categoria amb una incidència i un ressò que depassen llargament l'interès provincial; ens referim a les troballes de plaques de bronze com la *Tabula Siarensis*, la *Lex Irnitana* o la nova taula de la llei d'Osuna, publicada el 2006 per A. Caballos. Hem de recordar l'esforç esmerçat per J. González (1986 i 1990) i, també, de nou, hem d'esmentar A. d'Ors, que realitzà una síntesi, el 1986, de les lleis flàvies hispanes buscant un arquetip. A tot això s'hi suma una insòlita sèrie de còpies del senatconsult de Calpurni Pisó, absolutament excepcional, del qual es donà una primera notícia al

Congrés Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina de Nimes el 1992. W. Eck i A. Caballos n'han fet dues edicions, no exactament iguals, en castellà i en alemany, amb una presentació dels bronzes per part de F. Fernández.

Fora ja de la Bètica, cal anar a l'Aragó per localitzar bronzes jurídics excepcionals, entre els quals destaquen les troballes de Botorrita, objecte de reiterats estudis per part de M. i F. Beltrán. Aquest darrer ha donat a conèixer amb tot detall el bronze d'Agon al *Journal of Roman Studies* del 2006. També cal destacar les troballes, absolutament excepcionals del NO hispànic, que posen damunt la taula noves dades, tan sorprenents com la nova província Transduriana, esmentada en l'edicte del Bierzo o el *conventus Arae Augustae*, totalment desconegut dins la nova *tabula hospitalis* del NO. Una altra sorpresa la va proporcionar l'esment de la província d'Hispania superior en un pedestal de *Lavinium* (Pratica di Mare, Itàlia), que va permetre a Géza Alföldy establir una bipartició d'*Hispania Citerior* en *Hispania Nova Citerior* i *Callaecia* en temps de Caracal·la.

La prosopografia ha experimentat un salt qualitatiu important gràcies a treballs sobre la Bètica, com els de C. Castillo (1965, 1975) o també els de la Hispania visigòtica de L. A. García Moreno (1974). De gran mèrit i utilitat són els dos volums que A. Caballos dedicà el 1990 a la prosopografia senatorial d'Hispania, dintre d'una línia d'investigació que no ha deixat de conrear amb constància. També serà important, quan es publiqui, la memòria confegida a Bordeus per M. Navarro, *Perfectissima Femina: Les femmes et le pouvoir en Hispanie romaine*. Pel que fa a la prosopografia de la Hispania tardana, ha trobat un bon estudiós en la figura de J. Vilella.

Si entrem més concretament en els estudis dels càrrecs i de l'administració, cal dir primer que els funcionaris foren objecte de successives aproximacions per part d'A. Balil (1960, 1961, 1964 i 1965); els magistrats municipals han estat tractats en síntesi en el llibre de L. A. Curchin del 1990 i, per actualitzar-ne els continguts, des de la Universitat del País Basc s'organitzaren unes jornades d'estudi el 2011, *Magistrados locales de Hispania*, amb les actes editades per E. Ortiz de Urbina el 2013. Els governadors d'Hispania així com els *flamines* de la província d'Hispania Citerior han estat recollits per G. Alföldy (1969, 1973). Pel que fa a l'administració provincial, P. Ozcáriz s'ha centrat en la província d'Hispania Citerior durant l'Alt Imperi

(2013). Molt recent també és el volum *Senados municipales y decuriones en el Occidente romano*, editat per E. Melchor Gil, A. D. Pérez Zurita i J. F. Rodríguez Neila (2013).

La informació epigràfica com a font de coneixement de la vida i organització de les comunitats ciutadanes ha estat utilitzada amb resultats molt positius des del llibre clau de H. Galsterer del 1971. Pel que fa a l'evergetisme, E. Melchor l'ha anat estudiant des del 1994 i, segons el seu article del 2009, publicat en el volum, amb quatre aportacions més ben interessants, que porta precisament per títol *Hispana y la epigrafía romana, cuatro perspectivas*, implica també les dones. També diverses reunions científiques s'han dedicat a l'epigrafia per al coneixement del marc ciutadà; recordem la que organitzà la Casa de Velázquez sota el títol *Cité et communauté civique en Hispania*, publicada el 1993, i la que es dugué a terme a Lugo el 2013 sobre *Las ciudades del poder en Hispania*. Pel que fa a la distribució conventual, a més de la sorpresa del *conventus Arae Augustae*, que ja hem esmentat, el llibre fonamental per a la Hispània Citerior és el de P. Ozcáriz (2006). Com a estudi recent sobre l'adscripció dels ciutadans romans a les tribus de la Hispània Tarraconense, disposem, des de l'any 2012, del volum de D. Fasolini, que també confegí una de les *cuatro perspectivas* a què hem al·ludit en aquest mateix paràgraf.

Un tema que ha estat conreat de manera intensa en els darrers temps és el de les elits, que ha estat tractat contínuament pel grup d'investigació ORDO (Oligarquías Romanas de Occidente) amb professors de les universitats d'Alcalá de Henares, Còrdova, Navarra i Sevilla que van publicar diversos volums imprescindibles entre el 1999 i el 2012. També des de l'Institut Ausonius de Bordeus, M. Navaro i S. Démougin varen editar el 2001 *Élites hispaniques*. Per tancar les contribucions essencials, hem de d'esmentar el volum de S. Panzram, *Stadtbild und Elite* (2002), i el que edità ella mateixa, *Städte im Wandel* (2007), que recull els treballs del congrés celebrat a Hamburg el 2005.

La societat romana és la meta d'importants estudis a partir de l'epigrafia, com bé ha mostrat G. Alföldy, segons hem recordat més amunt. Disposem dels treballs de J. F. Rodríguez Neila per a la societat bètica (1981) i, per a Alacant, de l'obra de L. Abad (1984). Molt interessant fou la comparació entre la societat de tres ciutats de la costa mediterrània, *Barcino, Tarraco* i

Saguntum, que confegí G. Alföldy el 1984 i el repàs a mil anys de cultura epigràfica que ell mateix ens oferí (2011). No manquen des de fa dècades estudis sobre esclaus i lliberts (J. Mangas, 1971; J. M. Serrano, 1988, i el volum col·lectiu, *Esclavos y semilibres en la Antigüedad clásica*, del 1989) i sobre les associacions populars, com el de J. Santero (1978). Un corpus d'inscripcions esportives fou elaborat per P. Piernavieja (1977). Un volum amb aportacions molt variades i consistents és el del 2003, que recull les actes de la taula rodona de Madrid de l'any 2000, *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*.

La tipologia monumental s'estudia progressivament. En aquest camp hem de destacar les aportacions de G. Alföldy (1979), J. Beltrán Fortes (1988), J. N. Bonneville (1981, 1984), J. Edmondson (2006), G. Gamer (1988), R. Portillo *et al.* (1985) i d'A. U. Stylow (1985). A vegades s'han celebrat congressos monogràfics sobre alguns tipus en concret, com va ser el cas del que se celebrà a Uncastillo el 2010 sobre *Las cupae hispanas* (actes del 2012). Podem també esmentar el recull de mil·liaris que per a la Tarracoenense féu J. Lostal Pros (1992) i que són revisats per M. Schmidt de cara a la publicació del volum XVII del *CIL*. Un cas excepcional dintre de l'Imperi romà el constitueix els agrupaments de mil·liaris a la zona de la frontera hispanoportuguesa, que han estat aplegats i gelosament "perseguits" per A. Rodríguez Colmenero.

Una línia que a Hispània ha donat molt de joc ha estat la recerca de les inscripcions sobre grans monuments públics amb *litterae aureae*, lletres de bronze daurat. L'aqüeducte de Segòvia ha estat una pedra de toc a partir primer del treball d'A. Blanco (1977) i sobretot després dels estudis de G. Alföldy (1992, 1997 i 2010) que també tractà les inscripcions de l'arc de Medinaceli (J. M. Abascal i G. Alföldy 2002). Ara eminents especialistes com W. Trillmich (2013), A. V. Stylow i A. Ventura (2013) continuen treballant sobre aquesta mena d'inscripcions.

Una recerca molt constant, des de la Universitat Autònoma de Barcelona (mitjançant el LEMLA, Laboratori per a l'Estudi dels Materials Lapidis a l'Antiguitat) i des de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC, Unitat d'Estudis Arqueomètrics), ha estat l'anàlisi del suport petri de les inscripcions, des d'unes primeres analítiques de les inscripcions de Terrassa publicades el 1979 fins a les que es continuen fent en l'actualitat amb un

equip ben format de col·laboradors. Per avançar en el coneixement d'aquesta àmbit, s'ha anat aprofundint i fent passes de gegant en la recerca de les explotacions i en la determinació de materials lapidis a tot arreu de la península Ibèrica i, naturalment, a casa nostra. S'ha prioritzat la investigació sobre pedreres, tècniques d'extracció i materials emprats en època romana amb la publicació de monografies diverses i, fins i tot, amb l'organització per part de l'ICAC a Tarragona l'any 2009 del IX Congrés Internacional ASMOSIA (Association for Study of Marbles and Other Stones in the Antiquity), en què es va fer palès davant la comunitat científica el progrés notabilíssim que s'havia produït en la identificació de materials petrins, com es pot comprovar en el volum d'actes publicat el 2012. Pel que fa al món dels artesans que coneixem gràcies als testimonis epigràfics, és molt útil el llibret d'H. Gimeno del 1988. També, relacionada amb els materials, els tipus i els artesans, hi ha la qüestió de la identificació dels tallers epigràfics (G. Alföldy 2012), tasca que continua D. Gorostidi a l'ICAC, Institut que, a més, té com a línies de recerca, les produccions artístiques i les ciències de l'antiguitat, entre les qual l'epigrafia ocupa un lloc preminent.

L'aplicació de l'epigrafia en la topografia urbana ha mostrat excel·lents resultats en el cas de Còrdova de la mà d'A. U. Stylow (1982-1983) i també per determinar propietaris de les zones rurals i urbanes, posant en connexió les inscripcions lapidàries amb les amfòriques, com ha estat fet a l'*ager Tarraconensis* per D. Gorostidi i P. Berni (2010). Tampoc no s'ha deixat de banda el concepte *paisatge epigràfic*, que introduí G. C. Susini, com hem dit més amunt; n'és un exemple el col·loqui organitzat per la Universitat de Cantàbria que tingué lloc a Santander el 2013, amb les actes publicades el mateix any.

L'onomàstica romana a hores d'ara encara espera un treball de conjunt aprofundit, però per sort disposem de l'índex, molt manejable, fet per J. M. Abascal el 1994. L'antroponímia indígena ha estat objecte dels treballs de J. Palomar Lapesa (1957), J. Rubio (1959), J. Untermann (1965) i, sobretot, de M. L. Albertos (1966), que s'ha preocupat també de les *cognationes* i de les organitzacions suprafamiliars. Ara disposem per a Catalunya de l'obra de N. Moncunill sobre *Els noms personals ibèrics en l'epigrafia antiga de Catalunya* (2010). Pel que fa a l'onomàstica grega, és útil el repertori d'A. Lozano, *Die griechischen Personennamen auf der iberischen Halbinsel* (1998).

Molt interessants per conèixer les relacions entre comunitats indígenes i, en un nivell més privat, les relacions entre els individus, són respectivament les taules de bronze del NO i les *tesseræ* d'hospitalitat a què ha dedicat reiteradament la seva atenció F. Beltrán.

El reflex religiós en l'epigrafia ha estat força explotat, tant pel que fa a Espanya com a Portugal. El simposi del 1979 *La Religión romana en Hispania* en fou una mostra evident i han tingut un considerable ressò els dos col·loquis sobre *Culte i Societat*, celebrats, el primer, a Tarragona el 1988 i, el segon, a Sintra el 1995. El llibre fonamental de R. Étienne sobre el culte imperial publicat el 1958 i reimprès el 1974 es va superant, però manté la seva validesa com a estudi de conjunt; aquesta és una línia que, com en altres països, s'ha anat treballant amb interès i constància, com ho demostra el congrés de Mèrida del 2006, publicat l'any següent amb el títol de *Culto imperial: política y poder*. Al seu torn, les religions indígenes s'han beneficiat a Portugal de les aportacions clàssiques de J. Leite de Vasconcelos a cavall dels segles XIX i el XX, de J. d'Encarnação (1975) i del volum més recent *Religões da Lusitania* (2002). A Espanya podem esmentar les contínues i incessants contribucions de J. M. Blázquez (1975, 1983, 1986) i el fet que la religió pirenenca hagi despertat l'interès de J. Gorrochategui (1984). La religió domèstica té un esplèndid volum en l'obra de M. Pérez (2014), i el món de la màgia, segons els testimonis epigràfics, troba el seu principal conreador en la figura de F. Marco. Un llibret meritori és el d'A. Pérez sobre *La religión en el occidente de Cataluña en época romana* (1993).

Pel que fa a l'exèrcit, A. García y Bellido i A. Balil obriren les línies de recerca modernes, que han estat conreades per L. Roldán amb la seva tesi global publicada a Salamanca el 1974, amb un reforç decidit de P. Le Roux amb *L'armée romaine en Espagne d'Auguste à Dioclétien* (París, 1982). Aquesta és una qüestió en què l'epigrafia comparteix més protagonisme amb l'arqueologia, sobretot quan es tracta de documentar la participació de l'exèrcit en la construcció de grans obres públiques. La línia d'estudi, amb forta base arqueològica i suport de l'epigrafia, segueix vigent amb molts estudiosos espanyols que hi dediquen els seus esforços a Espanya i a França, principalment, amb una força renovada. En són una prova fefaent els congressos d'arqueologia militar romana a Hispània (Segòvia, 1998, i Lleó, 2005). També a Segòvia l'any 2001 se n'organitzà un altre que estenia l'àmbit d'estudi a Eu-

ropa. Totes aquestes iniciatives prepararen el camí per tal que, per primera vegada, tingués lloc a Espanya el 2006 el XX Congrés *Limes* d'estudis sobre la frontera romana, una gran trobada periòdica internacional que normalment té lloc als països fronterers del món romà; en aquesta ocasió, s'edità també el 2006, en castellà i en anglés, una guia arqueològica de l'exèrcit romà a Hispània. Les Actes de *Limes XX* les publicaren A. Morillo, N. Hanel i E. Martín, com a editors, el 2009, en tres volums com a annexos de la revista *Gladius*, que és la revista espanyola de referència per a les qüestions militars i d'armament. Sobre aquesta darrera qüestió, F. Quesada s'ha convertit en el gran especialista indiscutible. A Catalunya, des de l'àrea d'Història Antiga de la UAB es fa una gran tasca amb reunions periòdiques que es veuen publicades, com la taula rodona del 2005, publicada a Oxford el 2006 (*War and Territory in the Roman World*). A França, l'Institut Ausonius organitzà el 2010 el col·loqui internacional *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s.a.C.)*, del qual aplegaren els textos F. Cadiou i M. Navarro, publicats el 2014.

La informació que per a l'economia d'Hispània es pot extreure dels textos inscrits és de gran valor, com es pot veure en el llibre d'E. W. Hayley (1991) i com es pot deduir del material amfòric de la Bètica, que ha permès a J. Remesal afrontar la qüestió de l'*annona militaris* i del comerç de l'oli. En aquest aspecte, el Monte Testaccio de Roma és un arxiu inestimable i els seus *tituli picti* són una font d'informació extraordinària, estudiats, primer, per E. Rodríguez Almeida (1984, 1989) i, després, per J. Remesal i el seu equip, gràcies a les campanyes periòdiques que duen a terme i que han donat origen a sengles volums.

Ha estat veritablement una iniciativa molt important la creació del CEI-PAC (Centro para el Estudio de la Interdependencia Provincial en la Antigüedad Clásica) a la Universitat de Barcelona, un dels objectius del qual és dur a terme el corpus informatitzat d'epigrafia amfòrica amb més de 20.000 registres.

En els aspectes lingüístics continua sent de molt profit l'estudi de J. Carnoy, *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*, del 1906, malgrat els treballs continguts en l'*Enciclopedia Lingüística Hispánica* i esforços més recents. Per a les inscripcions mètriques el tret de sortida el donà S. Mariner el

1952 amb el llibre *Inscriptiones hispanas en verso*; quan feia cinquanta anys de la seva publicació, el 2002, es va celebrar un col·loqui internacional a Madrid. Gràcies a l'epigrafia s'ha pogut constatar que la literatura llatina és un corpus obert, segons diu el llibre editat per C. Fernández (1999). A Catalunya disposem del llibre de J. Gómez Pallarès del 2002 i de tota una sèrie de treballs: el volum sobre la *Poesía latina sepulcral* (2001), el monogràfic de *Studia Philologica Valentina* 11 (2008), el titulat *Literatura epigráfica. Estudios dedicados a Gabriel Sanders* (2009) i reunions diverses han anat en paral·lel amb la confecció dels *Carmina Latina Epigraphica provinciarum Hispaniarum* (CIL XVIII, 2), dirigit per C. Fernández, J. Gómez Pallarès i J. del Hoyo; també accessible en línia castellà/anglès (www.clehispaniae.com). Els *Carmina Latina Epigraphica Hispanica* han atret també l'interès d'un estudiós tan consagrat en la matèria com P. Cugusi, segons es pot comprovar en el volum del 2012, que du aquest títol.

Mèrit també de J. Gómez Pallarès és el coneixement més acurat de les inscripcions sobre mosaic d'Hispania, amb força articles i dos volums publicats a Roma, l'un sobre les inscripcions no cristianes (1997) i l'altre sobre les cristianes (2002).

Un altre aspecte que ha avançat moltíssim és l'estudi de les primeres inscripcions d'època republicana, que avançà amb pas decidit després de la celebració a Saragossa del congrés *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente*, celebrat el 1992 i editat per F. Beltrán el 1995. Hem pogut veure l'increment i millor coneixement del material de manera conjunta gràcies al bon recull de B. Díaz (2008).

L'epigrafia cristiana ha experimentat un desenvolupament notable a Espanya. Als treballs capdavanters de J. Gudiol (1931) i de J. Serra Vilaró (1928, 1935) seguiren els de J. Vives, el llibre del qual, *Inscriptiones cristianas de la España romana y visigoda*, constitueix en la seva segona edició ampliada (1969) un punt fix de referència en aquest camp, que, no obstant això, necessita una actualització que ve de la mà dels volums del nou CIL II, tant pel que fa a les noves troballes com al coneixement més acurat de les peces. En aquell moment, l'*Arqueologia cristiana de la España romana*, de P. de Palol (1967), va servir no només com a complement arqueològic de la col·lecció de Vives sinó que en molts casos n'és la font principal.

L'obra d'E. Hübner, *Inscriptiones Hispaniae Christianae* (1871), ha notat amb força el pas del temps.

Des de l'àrea d'Història Antiga del País Basc, no es deixen de tractar les primeres passes del cristianisme a Hispània, així es fa ben palès en el congrés del 1996, que editaren J. Santos i R. Teja el 2000, i també en la publicació del llibre de M. T. Muñoz García de Iturrospe, *Tradición formular y literaria en los epitafios latinos de la Hispania cristiana* (1995). D'altra banda, les pisarres visigòtiques han merescut una atenció continuada per part de M. Gómez Moreno (1966), M. C. Díaz y Díaz (1966), A. M. Mundó (1971) i, ara com ara, l'especialista màxima n'és Isabel Velázquez de la Universitat Complutense.

Com a iniciatives de finals del segle xx que penetren en el XXI, volem esmentar la publicació a la Universitat de Barcelona, a partir dels noranta, de la sèrie *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* i la publicació de manuals d'epigrafia confeigits per investigadors espanyols. En destacarem tres. El primer, cronològicament, molt complet des del punt de vista dels temes que tracta, és el de R. Cebrián, *Titulum fecit* (2000), centrat, però, a les terres valencianes. El segon, de caire molt escolar i pràctic, és el *Vademecum* de J. M. Iglesias i J. Santos (2002). I el tercer, el més complet i recent, és el que coordinà J. Andreu amb textos d'altres autors, tots ben sòlids, uns de més novells i altres de tan consagrats com A. Alvar (2009); ens hi hem referit en tractar dels temes historiogràfics.

En aquestes línies, volem posar de manifest que el panorama a casa nostra és força prometededor, malgrat que encara és lluny d'abordar tots els temes. Això obre un camp ben ampli i d'una gran riquesa: es triplica amb escreix, com hem vist, el contingut del *CIL II* d'E. Hübner, la qual cosa ocuparà més d'una generació d'investigadors. Especialment des de les dècades dels anys setanta i vuitanta han anat sortint força *corpora* provincials i de diverses autonomies, com hem esmenat, i s'han anat multiplicant les reunions internacionals sobre temes epigràfics que se celebren en diverses ciutats peninsulars. Seria massa feixuc fer-ne una llista exhaustiva; només volem deixar constància del fet i, pel seu caràcter recent i la significació de l'homenatjat, voldríem esmentar la celebració del congrés a Tarragona, el novembre del 2012, amb actes editades a càrrec de J. López el 2013, sota

el títol *Tarraco Biennial. I Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània romana, novetats epigràfiques. Homenatge a Géza Alföldy*, que va aplegar un bon estol d'il·lustres epigrafistes.

L'homenatge al seu amic i col·lega, A. U. Stylow, també és una fita en la bibliografia epigràfica recent, amb el títol *Espacios, usos y formas de la epigrafía hispana en épocas antigua y tardoantigua* (Mèrida, 2009).

Per tancar aquest capítol, volem parar uns moments d'atenció en el que es coneix com a *epigrafia preromana de la península Ibèrica*, que no és pas tan preromana, en alguns casos, com es podria creure i que està en un període de larvada expansió.

Gràcies a M. P. de Hoz tenim ara en un sol volum les *Inscripciones griegas de España y Portugal* (2014), precedit per l'obra editada per ella mateixa i per G. Mora, *El Oriente griego en la península Ibérica. Epigrafía e historia* (2013). Abans, per a Catalunya, disposàvem del llibre històric de M. Almagro sobre les inscripcions d'Empúries (1952) i del que es publicà a Debrecen el 2002, *L'epigrafia grega a Catalunya*, d'I. Canós, però ara les tenim totes exhaustivament recopilades i estudiades en un llibre que marca un abans i un després. Pel que fa a l'onomàstica, el recull d'A. Lozano (1998), que ja hem esmentat, aplega bàsicament els d'època romana, siguin escrits en grec o en llatí.

Pel que fa a les llengües hispàniques, els *Monumenta* que va recollir E. Hübner han quedat absolutament desfasats i els esforços continuats de M. Gómez Moreno, des dels anys vint del segle xx, o d'A. Tovar, des de la dècada dels quaranta, han donat els seus fruits. El corpus més complet el constitueixen els quatre volums dels *Monumenta Linguarum Hispanicarum*, de J. Untermann, entre el 1975 i el 1997, amb un de cinquè, editat l'any 2000, que conté el diccionari de les inscripcions celtibèriques, a càrrec de D. S. Wodtko. És molt trist que J. Untermann ens hagi deixat no fa pas gaire, però, malgrat les dificultats, la seva deixebla M. I. Panosa continua treballant incansablement sobre l'epigrafia ibèrica de Catalunya, amb un volum en premsa sobre les inscripcions ibèriques de la província de Tarragona i un altre de publicat a Vitòria el 1999 sobre *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico. Siglos V-I a.C.*, com a annex de *Veleia* de la Universitat del País Basc, que, amb la gran figura de K.

Mítxelena, va començar una intensa recerca sobre les llengües primitives; la seva tasca la continuen els seus deixebles, publicant resultats a la sèrie de la càtedra que du el nom del mestre basc.

No volem, però, deixar d'esmentar els treballs de la dècada dels anys seixanta del segle xx, amb l'antologia de J. Maluquer de Motes (1968), d'inegable mèrit, com ho són també els estudis sobre el tema de J. Caro Baroja (1963). Si fem un salt als vuitanta, ens trobem figures tan clau com J. de Hoz (1982, 1983, 1987), que s'ha convertit el un dels especialistes més prestigiosos que ha sabut treure l'entrellat de peces tan singulars com el silabari d'Españca (Museu de Figueira da Foz, Portugal); també J. A. Correa, en la mateixa dècada (1983), va centrar la seva atenció sobre el problema lingüístic del sud i, en especial, de la Lusitània amb rigor metodològic i resultats progressius. Hem de pensar que l'arqueologia ha permès recuperar inscripcions preromanes tan excepcionals com el tercer bronze de Botorrita, l'*editio princeps*, que devem a F. Beltrán, J. de Hoz i J. Untermann (1996), i ara ha estat reconsiderada per P. de Bernardo Stempel (2012).

Disposem d'un volum sobre els noms personals ibèrics editat el 2010 per l'IEC a càrrec de N. Moncunill i també de dos lèxics: el que publicà J. Siles (1985) sobre la base del fitxer de la Universitat de Colònia i el de J. Velaza (1991), a manera de continuació. Tots dos treballs mostren la riquesa del material de què disposem.

Tot això ha permès dur a terme dues grans iniciatives que, de vegades, conflueixen. Es tracta de *Paleohispanica*, revista sobre les llengües i cultures de la Hispània antiga, que va endagar la Institución Fernando el Católico. També la celebració dels col·loquis internacionals de llengües i cultures preromanes de la península Ibèrica, que començaren a Salamanca, amb una sisena edició celebrada el 1994 a Coimbra, i que el 2012 van arribar a la seva onzena edició a València, les actes del qual es troben al volum 13 de *Paleohispanica*. Es tracta d'instruments que han anat fornint amb la seva publicació l'estat de l'epigrafia preromana a Hispània i permeten trobades periòdiques dels grans especialistes; és un camí per recórrer de la mà dels filòlegs, si bé hem de destacar que cal, a més d'un estudi pròpiament epigràfic de les inscripcions ibèriques, tenir-ne en compte la contextualització arqueològica, segons una metodologia que es va anar marcant en la secció

d'epigrafia de la revista *Fonaments*, dirigida pel gran mestre que fou Miquel Tarradell.

***Instrumentum* o “petita epigrafia”. L'exemple d'*Herennius Optatus*, fabricant de teules**

El punt de partida per a l'estudi de l'*instrumentum* el marcà H. Dressel amb el seu *Saggi sull'instrumentum romano*, tan útil que va ser reimprès a Perusa el 1978.

El que es va generalitzar com a *instrumentum domesticum* constituïa, en realitat, un autèntic calaix de sastre on anava a raure tot allò que no trobava el seu espai en les altres classificacions a l'ús per a la tipologia de les inscripcions. D'aquesta manera es va arribar a incloure en el tractament d'aquests materials uns de tan poc domèstics com són les marques de blocs extrets de pedreres, com va passar al col·loqui de Roma del 1992, editat per W. H. Harris, *The Inscribed Economy: Production and Distribution in the Roman Empire in the Light of Instrumentum Domesticum* (Michigan, 1993).

Per això, es prefereix ara el terme més neutre *instrumentum inscriptum*. Sota aquest ítem s'han organitzat els dos col·loquis internacionals, *Instrumenta Inscripta Latina*, dels quals ha estat l'ànima M. Hainzmann; ell mateix, amb R. Wenedig, va organitzar i publicar les actes del segon, celebrat a Klagenfurt el 2005 (el primer va ser el de Pécs, el 1991). Veritablement, Àustria és un autèntic motor per a aquesta especialitat, de la qual es pot llegir amb profit l'article de R. Wenedig, “Römerzeitliche Kleininschriften aus Österreich” a *Forum Archaeologiae* 57/XII/2010.

Quasi en paral·lel al Col·loqui de Pécs trobem els *Instrumenta Inscripta Latina: sezione Aquileiese* (1992), editats per F. Bocchieri i F. Maselli Scotti. No voldríem deixar de mencionar el volum compilador, amb el títol semblant *Monumentum et Instrumentum Inscriptum: Beschriftete Objekte aus Kaiserzeit und Spätantike als historische Zeugnisse. Festschrift für Peter Weier zum 65. Geburtstag*, a càrrec de N. Ehrhardt i J. Wiesehofer.

Mereix també un esment la important sèrie de monografies *Instrumentum*, una col·lecció dirigida per M. Feugère que es publica a Montagnac des del

1997; a hores d'ara ja arriba a la cinquentena de volums publicats, entre els quals diverses actes de congressos sobre *instrumentum*, en especial els d'Erpeldange, a Luxemburg. També és força interessant el volum 17 (2001) de la sèrie, que recull la bibliografia sobre aquesta àmplia temàtica des del 1994 i per a Hispània el volum 43 (2012) de G. García Jiménez sobre armament.

Tot aquest bagatge, ha comportat la creació, ja al segle XXI, de *Ductus. Association Internationale pour l'étude des inscriptions mineures*, que ha organitzat ja dues trobades, la primera a Lausana (2008) i la segona a Magúncia (2011).

Fins i tot ja s'organitzen trobades amb caràcter específic sobre l'*instrumentum inscriptum*, com és *Instrumenta Inscripta V* (Verona, 2012), que tingué com a tema els *signacula ex aere*.

Parlant d'inscripcions sobre petits objectes metàl·lics, hem de fer esment del gran interès ben reconegut per les *defixionum tabellae*, objecte de molts estudis d'ençà el clàssic d'A. Audollent (1904), a les quals hem al·ludit en tractar de religió i màgia. Recordem les puntuals informacions que ofereixen les etiquetes de plom amb força estudis a partir dels de R. Frei-Stolba (1985, 2011) i també, la significació de les *glandes plumbae* inscrites amb la primera síntesi històrica de C. Zangemeister del 1885 a *EE VI*, que va tenir tot el seu mèrit. Es demostra ara la importància dels textos inscrits a les *glandes* per comprendre els episodis bèl·lics al territori català gràcies a troballes diverses (J. López, "César contra Pompeyo. *Glandes inscriptae* de la batalla de Ilerda (49 a.C.)", *Chiron* 43, 2013, i "*Glandes inscriptae* a l'*ager Tarraconensis*", *Tarraco Biennial. Actes del I Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Homenatge a Géza Alföldy*, Tarragona, 2013).

L'estudi mnució i acurat de l'*instrumentum* és potser el vessant de l'epigrafia que, de ser considerada menor, l'ha fet passar a ser capdavantera en la utilització de la informàtica i de la difusió en xarxa, amb interès també per les tècniques analítiques quan es tracta, sobretot, de materials ceràmics i de plom.

A casa nostra ja hem esmentat més amunt l'impacte del CEIPAC i també volem recordar un projecte de recerca en marxa dirigit des de l'ICAC que porta per títol *Amphorae ex Hispania* i que ja té en marxa una base de dades, amb atenció als segells des del primer moment.

Pel que fa al material constructiu, especialment els maons, a més dels treballs capdavanters de H. Dressel i H. Bloch, hem de destacar els reiterats i continus esforços dels investigadors finlandesos, que han aportat estudis molt valuosos (v. Helen 1977, p. 12; Bruun 2005, pp. 5-7).

Volem prendre, com a punt de partida per al tractament específic que ens proposem presentar, els articles de M. Feugère del 2004 i del 2008, que recollim en la bibliografia; el de 2008 se centra precisament en la “petita epigrafia”, per valorar-la escollint una sèrie d'exemples ben significatius. Aplica el terme *petita* en el mateix sentit que abans es distingia entre arts “majors” i “menors”, menors només per la mida, no pas per la seva vàlua o qualitat, en certs casos d'altíssim nivell; pensem només, per exemple, en les gemmes i camafeus.

Nosaltres volem detenir-nos en un exemple ben curiós, significatiu i discutit que té un ampli ressò a Catalunya: el del fabricant de teules Luci Herenni Optat, que, segons es diu en alguns blogs de la xarxa és aquell que va fer els sostres de tot un Imperi (<http://www.blognavazquez.com/2009/06/25/lucius-herennius-optatus-el-ceramista-que-techo-todo-un-imperio/>). Ha estat un tema recurrent a la bibliografia del nostre país i de fora, amb força tinta esmerçada per treure'n l'entrellat.

Les teules marcades amb L. HERENNI o HERENN i L.HER.OPT es troben per bona part de la Mediterrània occidental, amb un arc, seguint sempre la línia de la costa sense penetrar a l'interior, que va des del sud-est de la península Ibèrica, passant per Mallorca, fins a Empúries, on han estat localitzades les més septentrionals d'Hispania. Ja a la Narbonesa, es detecta un buit al Rosselló (Fedière, 1980), per retrobar-les a la Provença i a la Ligúria (*CIL* V/2, 8110, 445) fins a arribar a la mateixa Roma i la Campània, on hi ha marques testimoniades (*CIL* XV, 1, 2412; Bloch, 1948, p. 33; Steinby, 1978, p. 335, núm. 1239; Balil, 1968, p. 302; *CIL* X/2, 8042, 56; Mocerino, 2014, pp. 469 i 473-474). Els segells repeteixen una mateixa estructura, encara que lògicament les matrius són múltiples, com ha fet palès J. M. Abascal (2009, pp. 186-188): o bé L.HERENNI o bé L.HER.OPT. Les lletres, bones capitals quadrades amb reforços, són impreses en negatiu sense cartel·la que les emmarqui, excepte algunes marques del primer tipus que apareixen dintre d'un requadre reenfonat. Tant en un tipus com en

un altre d'abreviació, HE es presenten annexades i hi ha nexes NN o NNI al primer tipus de segell i nexes PT en el segon.

Tret d'aquestes lleugeres variacions, no hi ha més ventall de marques i, quan han estat atribuïdes a Luci Herenni Optat, es tracta d'errors de transcripció (*CIL* II 4967, 41) o d'interpretació. Així, per exemple, en una primera etapa dels estudis es va desenvolupar l'abreviació del *cognomen* com a *officina* o *offinator* (Serra Vilaró, 1932, p. 108; Cueves, 1948; Veny, 1066, pp. 164-165). Podem esmentar també les troballes de Sant Vicenç dels Horts, on per la marca THEOP ha estat proposat el següent desenvolupament: T.HE(renni)Op(tati) (Étienne, Mayet 2000, p. 191, núm. 300), i també la de Lleida, on la marca amfòrica que es va llegir com L. H. OPT[...] s'ha d'interpretar com a L.HOR[ATI] amb una R fragmentària i no pas un nexes PT (Morán, 2013). Tampoc no té res a veure amb el nostre personatge la marca L FVL HERO sobre àmfora (Lagóstena, 2001, p. 191).

Les pastes, macroscòpicament, presenten una coloració amb una gamma que va dels tons groguencs siena al vermell més intens, de vegades marronós, passant per tonalitats ataronjades. Aquesta gradació cromàtica a primer cop d'ull sembla que indiqui procedències diverses de la manufactura, però el problema, com veurem, és més complex.

No entrarem aquí en qüestions de metrologia ni de tipologia de les *tegulae*, ja que depassa el marc que ens hem proposat i es tracta en bona part de peces fragmentàries. Potser en un futur es podrà abordar aquesta qüestió, tot seguint la línia apuntada per M. Feugère (2000), per F. Laubenheimer (1990) o per L. Roldán (2008, esp. p. 760).

1. Segells

Les marques, com hem dit, són molt uniformes pel que fa a l'estructura, segons podem comprovar a les làmines finals.

Els segells més abundosos són els que ens donen els *tria nomina* abreujats del fabricant: L(uci).HER(enni).OPT(ati), amb els nexes que ja hem comentat i sempre amb punts rodons separant les tres parts del nom. El desenvolupament habitual de les abreviacions ha de ser en genitiu, és a dir, “de Luci Herenni Optat”.

Les teules marcades amb L(uci).HERENNI o L(uci). HEREN(i) no són tan freqüents, però es troben també en les mateixes àrees que les que tenen el segell amb *tria nomina*, per la qual cosa no té cap fonament intentar fer una diversificació geogràfica entre un i altre segell. Només podem dir que el que té el *nomen in extenso* sense *cognomen* apareix amb menys freqüència, en canvi, és majoritari a Fréjus (Rico, 1995, p. 202).

En un cert estadi de la investigació es proposà una diferència cronològica entre els dos tipus de marca (Prevosti i Clariana, 2007, p. 55, i 2010, p. 487) i també que *Lucius Herennius Optatus* fos un llibert de *Lucius Herennius* (Fedière, 1981, p. 10). Estudis recents, però, defensen la simultaneïtat d'ambdós segells, com veurem en parlar de la datació, senzillament es tracta d'una variant (Rico, 1995a, p. 203).

2. Difusió

El primer que sobta de les teules d'Herenni és l'àmplia difusió que varen arribar a tenir, ja que cobreixen bona part de l'arc mediterrani occidental d'Europa, sense penetrar en terres d'interior.

C. Aranegui (1978, pp. 225-227) dibuixà una primera dispersió d'aquestes teules, ben presents al País Valencià, segons recull F. Corell (2005, pp. 176-177). Chr. Rico confegí un bon mapa de distribució el 1993 (figs. 1 i 2) i hi tornà el 1995 (a, pp. 202-203), per la qual cosa no volem repetir el que ja ha estat suficientment publicat i ha estat recollit per L. Gambaro (2006-2007), que amplià les troballes a la Ligúria (figs. 3-4). També volem esmentar l'exemplar d'Otricoli (Mocerino, 2014, p. 469). Als mapes editats cal afegir les noves troballes a Benidorm (Abascal, 2009) (fig. 5) i de l'àrea de Cartagena (vil·la de Portman, Quevedo, 2011), Tortosa (Genera i Pérez 2002) (fig. 6) i Premià (Coll, 2004, p. 183) (fig. 7). Es van coneixent també més exemplars en els enclavaments ja coneguts, com a *Ilici* (Abascal, 2009, pp. 189-190) (fig. 8) a *Tarraco* (teula al Museu i Necròpolis Paleocristians amb núm. inv. P-2733), a *Baetulo*, a *Barcino* i el seu *ager* (Berni i Carreras, 2013, pp. 282-283, núm. 161) (figs. 9, 10, 11) i a *Emporiae*, per exemple (Berni, 1996, pp. 322-323 i p. 313, fig., 1) (figs. 12, 13, 14) Podem afegir el fragment trobat a les termes públiques de la Vila Joiosa, excavades el 2005, amb la marca L.HER.[OPT], ara a l'exposició "Tresors

de la Vila Joiosa”, presentada a la seu barcelonina del Museu d’Arqueologia de Catalunya (2014-2015) , amb una primera notícia al blog <http://www.blognavazquez.com/2009/06/25/lucius-herennius-optatus-el-ceramista-que-techo-todo-un-imperio/>.

Cal dir, però, que no canvien les zones de dispersió, sinó que, de moment, només es van omplint els buits i augmentant el nombre de peces en jaciments on ja es coneixien les teules d’Herenni Optat, dintre d’un quadre de distribució que continua insistint en la línia marítima de la Tarraconense i la Provença fins a la Ligúria.

Chr. Rico hi va associar també les marques MARI i CASTORIS, que, com veiem en el seu mapa (fig. 2), coincideixen en unes mateixes àrees geogràfiques, de les quals parlarem en tractar de les zones de producció.

Els estudis de Chr. Rico i de L. Gambaro permeten veure també l’amplitud de la dispersió al sud-est de la Gàl·lia, a la Provença, des de Fréjus a Sanremo, amb un bon catàleg de les troballes. D’entre el Roine i els Alps Marítics és d’on prové la gran majoria de peces (Fedièrre, 1981, pp. 9-10), amb un punt de forta concentració al departament del Var i a Fréjus (Brun, 1986, p. 154 i 1999, p. 328; Rico 1995b, pp. 776-777). Curiosament, el Rosselló és una zona en què no s’han trobat teules d’Herenni Optat (Fedièrre, 1980).

La forta presència de teules d’Herenni en l’arc mediterrani nord-occidental porta a pensar en el cas de la difusió de les teules de la *figlina Pansiana* en àrea adriàtica, que va constituir un veritable monopoli al llarg del segle I dC, amb un transport de *tegulae* relacionat amb la intensa activitat edilícia d’aquesta centúria, en aquest cas, però, cal tenir en compte la titularitat imperial de les produccions (Matijašić, 1983; Zaccaria, 1993; Gomezel, 1996; Righini, 1998; Pellicioni, 2012).

3. Cronologia

Sembla que, mercès als darrers estudis, la cronologia d’aquestes *tegulae* s’ha pogut centrar en la segona meitat del segle I dC, en època flàvia, segons testimonien les troballes, primer, a Frejús (Fedièrre, 1981, pp. 9-10; Rico, 1993, pp. 72 i 73; 1995a, p. 202) i, més recentment, al Baix Llobregat

(Berni i Carreras, 2013, p. 283). En canvi, no fa pas gaires anys es pensava que aquestes teules foren produïdes majoritàriament al segle II dC, principis del III (Lamboglia, 1950, p. 158, núm. 175; Aranegui, 1978, pp. 227-228). Tanmateix, potser caldria revisar si les teules trobades en contextos més tardans són sempre producte d'una reutilització, com s'ha dit per a les troballes provençals, ja que els investigadors que treballen al jaciment de la Torre Llauder de Mataró asseguren que disposen de dades estratigràfiques fiables que duen a època severa l'ús primer de *tegulae* amb la marca L.HER. OPT (fig. 15) (Prevosti i Clariana, 2007, p. 55 i 2010, p. 487).

Com veurem en l'apartat següent, la relació de la producció de les teules amb la marca MARI, ha ajudat també a precisar la cronologia dintre del segle I dC, motiu pel qual es troben simultàniament els dos tipus de marques d'Herenni. A més de les recerques dutes a terme amb els materials de la Narbonesa, aquí volem esmentar el fet que al jaciment de la Barquera, a Perafort, s'han trobat *tegulae* tant amb segells de *Marus* com de *L. Herennius Optatus* a nivells de l'època de Neró (López, 1993, pp. 44-45; Berni, 2010, p. 198).

4. Lloc de producció i resultat de les noves anàlisis

Aquest ha estat un dels punts més problemàtics en la recerca sobre les *tegulae* de Luci Herenni Optat. Es va pensar primer en una producció dels tallers d'*Albintimilium*, Ventimiglia (Lamboglia, 1950, p. 158), i, de manera intuïtiva, P. A. Février proposà *Forum Iulii*, Fréjus (1956, pp. 177-178).

Per la seva banda, M. Ribas, basant-se en les troballes de Torre Llauder (Mataró) (fig. 15), va pensar que Herenni Optat podia ser un productor d'*Iluro* (Ribas, 1966, p. 7; Prevosti i Clariana, 2007, p. 54 i 2010, p. 488), que, a més de teules, fabricava àmfores, adduint la presència de segells en diversos fragments amfòrics, que, a partir d'aquesta notícia, recullen diversos investigadors amb més o menys escepticisme (Tchernia, 1971, pp. 62-63; Aranegui, 1978, p. 227; Pascual, 1980, pp. 265, fig. 1, 11 i pp. 269-270). La pèrdua del material presentat per M. Ribas, poc després de la seva troballa, el 1927, que no ha estat possible localitzar malgrat reiterats intents, no permet assegurar que Herenni tingués un forn d'àmfores.

Tret d'aquesta possibilitat, quan s'especifiquen altres tipus de materials, sembla que es deu a un error de fitxa, com és el cas dels *tubi* esmentats a *CIL* II 4967,41, i segurament també l'antefixa que esmenta P. A. Février a Fréjus (1956, p. 178).

D'altra banda, la marca OPT o OPTA, freqüentment sobre àmfores Dressel 2-4, trobada en diferents indrets del Baix Llobregat (Berni i Carreras, 2013, pp. 213-215) i a Badalona (Comas 1997, p. 62), no permet establir una relació amb *Herennius Optatus*. Caldria revisar també la lectura dels segells amfòrics de *CIL* VI/2, 8112, 48 que donen HERENNIA amb nexa NI.

En aquest cas, les tècniques analítiques i la comparació amb altres sèries de *tegulae* que presenten similituds tipològiques i un àrea de dispersió coincident, ens han estat de gran ajuda i ara com ara sembla que trepitgem un terreny segur.

No havien passat desapercebudes als investigadors (Aranegui, 1978; Prevosti, 1981*b*, pp. 283-284) les semblances de pastes i de paleografia, i la coincidència de les àrees de difusió entre les teules marcades per Luci Herenni Optat i per Marus, que també era un fabricant segur d'àmfores (Laubenheimer, Béraud i Gébara, 1991, fig. 18; Berni, 2010, p. 187). A. Bermúdez, el 1987, data de la celebració de les jornades internacionals de Granollers, editades molts anys després, el 1998, reprenqué de manera definitiva la qüestió que havia estat ja apuntada per P. A. Février (1956, p. 178), A. Balil (1968, p. 302), A. Tchernia (1971, p. 62) i C. Aranegui (1978, p. 225). A partir dels materials de les *tegulae* de Tarragona i, sobretot, de la necròpolis paleocristiana, va posar en relació de manera sistemàtica el conjunt de marques MARI, L.HER.OPT i també CASTOR, la qual cosa ja és acceptada en la bibliografia posterior, en què es consideren productors contemporanis i veïns (Rico, 1993, pp. 71-77; 1995a, p. 203).

Algunes teules de Tarragona amb la marca de L. Herenni Optat havien estat publicades entre els anys 1929 i 1935 per J. Serra Vilaró (1929, p. 85; 1932, p. 108; 1935, p. 74), però A. Bermúdez no en dóna la referència, que sí que és recollida per Chr. Rico (1995a, p. 202). Avui es poden veure tres exemplars encastats a la paret de l'edifici antic del museu de la necròpolis paleocristiana, i agraeixo les facilitats de F. Tarrats i de J. A. Remolà per poder accedir a les peces. Una du el número d'inventari P-2733 i el

segell L.HER.OPT (54,5 x 41 cm) i fou trobada el 10 de juliol del 1945, amb posterioritat, per tant, a les excavacions de Serra Vilaró. Les altres dues són les publicades per Serra Vilaró, una amb la marca L.HER.OPT (inv. P-598 i fa 54 x 41,5 cm) i l'altra amb la marca L.HERENN(i) (inv. P-607 i fa 58 x 44 cm).

Les excavacions de Fréjus, especialment les de la Porte d'Orée, amb les corresponents analítiques (Picon a Laubenheimer, Béraud i Gébara, 1991, pp. 250-252 i 257; Laubenheimer i Schmitt, 2009, pp. 102-105), varen permetre precisar que les manufactures segellades amb MARI eren produïdes a Fréjus durant l'època flàvia.

a. Noves anàlisis arqueomètriques

A partir d'aquest moment va semblar que també les teules d'Herenni Optat havien pogut sortir del mateix focus de producció. Per això es van fer unes primeres anàlisis arqueomètriques, publicades per A. Àlvarez, A. Gutiérrez i A. Pitarch (2007) sobre material de la Torre Llauder (Mataró), al qual ara hem afegit 9 mostres més de *tegulae*, vuit d'Herenni Optat i una de Marus. De les teules d'Herenni, sis contenen la marca L.HER.OPT i una, la d'*Emporiae*, té el segell fragmentari L. HERENNI o L. HERENN(i).

Les teules sotmeses a anàlisi són les següents:

1. *Barcino*: dues teules completes inèdites, procedents del fons antic del Museu d'Història de Barcelona (MUHBA) i conservades al dipòsit de la Zona Franca, sense procedència exacta coneguda dintre de la ciutat. Núm. d'inventari: MHCB 11455 i 34848 (figs. 16-17). Hem d'agrair les facilitats donades pel Museu i la sempre gentil col·laboració d'Emili Revilla. Núm. de referència de les mostres: BCN-60883 i 60884.

2. *Baetulo*: dues teules fragmentàries procedents del turó d'en Seriol i conservades al Museu de Badalona amb els núm. d'inventari 4394 i 4484 (figs. 18-19) (Guitart, 1969; Prevosti, 1981a, p. 177). Agraïm a la direcció del Museu, a Clara Forn, a Esther Gurri i a Pepita Padrós el seu permís i l'ajut constant. Núm. de referència de les mostres: BAD-60885 i 60886.

3. *Iluro*: dues teules, una trobada a Torre Llauder el 1982 (LL A-82, UE 6, sector 2) amb marca L.HER.OPT, i un altra amb segell MARI, procedent

de la vil·la dels Caputxins el 2005 (CAP 05, UE 145, NI. 2786). Ambdues es conserven al Museu de Mataró, al qual volem expressar el nostre agraïment per les facilitats que ha posat a la nostra disposició. Núm. de referència de les mostres: MAT-60875 i 60876.

4. *Emporiae*: una teula, trobada el 3 de novembre del 1954 de manera casual, conservada al MAC-Empúries (núm. d'inventari 1071) (fig.20). Agraïm a la seva directora, Marta Santos, les informacions que ens ha proporcionat. Núm. de referència de la mostra: EMP-60887.

5. *Forum Iulii*: dues teules de L.HER.OPT, una trobada a la Résidence Saint-Antoine de Fréjus (estrat 2, termes), núm d'inventari 79.1290, i un altra, també de Fréjus, localitzada al Germinal, prop de la muralla (núm. inventari 79.1298). He de manifestar el meu reconeixement a Yvon Lemoine del Service Départemental d'Archéologie del Conseil Général del Var per haver facilitat les dues mostres. Núm. de referència de les mostres: FRE-60881 i 60882.

A *Barcino* ja era coneguda la marca L.HER.OPT en una *tegula* trobada al seu *ager*, a Can Gomis (Piera, 1962). A *Baetulo* tenim peces recollides per J. Guitart (1969), C. Aranegui (1978) i M. Prevosti a la vil·la del turó d'en Seriol (1981a, p.177). A *Iluro* i el seu territori són ben abundoses les teules d'Herenni (Balil i Ripoll, 1952, p. 181; Ribas, 1966, pp. 29-30 i 1972, p. 138; Prevosti, 1981b, pp. 133-134, 183-184 i 352; Prevosti i Clariana, 1982, p. 218 i 2010, pp. 483-484 i 486; Coll, 2004, p. 183 (fig. 7); Garí, 2008). També a *Emporiae* tenim ben documentada la marca L.HER.OPT, com ja hem vist (figs. 12, 13, 14) Finalment a *Forum Iulii* i a la seva àrea hi ha una autèntica concentració de *tegulae* d'Herenni (Février, 1956, pp. 177-178; Fedièrre, 1981, p. 10; Rico, 1993, pp. 72-74).

Les anàlisis varen ser realitzades a la Unitat d'Estudis Arqueomètrics de l'ICAC per Hernando Royo i a l'Institut Català de Ciències Químiques (ICIQ). Agraïm al director de l'ICIQ, Miquel Pericàs, la voluntat de col·laboració i les facilitats per tal que els difractogrames de DRX fossin realitzades a les seves instal·lacions per Marie Alberic.

Es varen aplicar les tècniques a l'ús per al tractament dels materials ceràmics, com s'ha fet en altres jaciments catalans i francesos (Coberó, 1999;

Clément, 2013, pp.189-205): anàlisi petrogràfica mitjançant làmines primes que s'ha centrat en els desgreixants, difracció de raigs X (DRX) per caracteritzar la composició mineral de la pasta ceràmica i microanàlisi química elemental amb espectroscopia de raigs X per dispersió d'energia (EDX) per caracteritzar la naturalesa de les argiles que componen la pasta.

L'anàlisi de les nou mostres estudiades ha permès identificar diferents tipus de pastes utilitzades per fer les teules. Malgrat això, totes comparteixen característiques semblants que podrien ser compatibles amb un origen comú.

Les anàlitiques han estat publicades amb tot detall (Rodà i Royo, en premsa) i, com a conclusió, s'ha determinat que no hi ha cap element que apunti un origen concret per a aquest conjunt de *tegulae*, ja que l'àrea font dels dipòsits argilosos que podrien haver estat explotats per elaborar els materials ceràmics és similar en cadascuna de les zones considerades, tant pel que fa a composició com a edat geològica i els processos dinàmics suportats: és comuna la presència de granitoides (granits i granodiorites) amb la presència, també, de materials paleozoics (pissarres i roques calcàries), a excepció de l'existència d'affleurements volcànics a Maures i l'Esterel, propers a Fréjus (Àlvarez, Gutiérrez i Pitarch, 2007). Malgrat que a les pastes amfòriques es comuna la presència d'elements volcànics per a les peces fabricades a Fréjus (Picon, 1991), les dues mostres que aquí han estat analitzades no en tenen.

La composició granítica amb presència esporàdica de components carbonatats és típica dels materials d'ambdues zones. Les diferències en les textures (granulometria, morfologia i naturalesa de les inclusions) fan pensar que no es tracta de les mateixes produccions. La composició mineral i elemental és similar, amb diferències puntuals (especialment en la mostra procedent d'*Emporiae*, la més peculiar de totes), però això no contradiu l'enunciat anterior: la geologia de les zones considerades presenta unes característiques comunes que comporten valors geoquímics semblants.

En definitiva, no s'ha trobat cap tret distintiu en les pastes de les mostres estudiades, o en els estudis de referència disponibles, que permeti distingir-ne la procedència. Tot i això, cal indicar que dues de les *tegulae* procedeixen de Fréjus (FRE-60881 i FRE-60882) i que la *tegula* de Mataró (MAT-60876), amb el segell *Mari*, com ja hem comentat, s'ha identificat com un fabricant de Fréjus. De tota manera, aquestes mostres presenten

pastes de naturalesa diversa, precisament és MAT-60876 —tonalitat clara i contingut més elevat de carbonats— la més pròxima a les mostres amfòriques de referència (Picon 1991), malgrat que no presentin elements volcànics i que la composició química de cap mostra s'assembli a la que presenten les de referència 2 i 24 (Laubenheimer i Schmitt, 2009).

Fins aquí les dades que han proporcionat les noves anàlisis arqueomètriques, que deixen ben oberta la qüestió de l'exclusivitat de la manufactura provençal de les *tegulae* d'Herenni Optat. Tornem ara als netament arqueològics.

Cal dir que a hores disposem només d'un *signaculum* de plom amb la marca L.HER.OPT, en lletres retrògrades. Segons la notícia concisa que en dona M. Feugère (2008, p. 145), es tracta d'un objecte trobat en data recent i en un lloc imprecís del departament del Var. Aquest descobriment constitueix una prova més de la seva fabricació a la zona de Fréjus.

Costa de creure, tanmateix, que uns productes susceptibles de ser fabricats amb una infraestructura força senzilla tinguessin un únic punt de manufactura i s'incomplissin, en aquest cas, les regles bàsiques de la distribució, ja que aquests pesats objectes ceràmics no acostumen a ser destinats a una navegació a llarga distància, i sortissin de les categories ben establertes per G. Brodrigg (1987, pp. 139-140). El comerç a una distància mitjana sembla clar dintre de la Narbonesa, segons ha precisat A. Bouet (1999, pp. 179-188) per als productes del taller de *Clarianus* al segle II dC. Chr. Rico (1995b, pp. 775-777) va plantejar el comerç directe entre Fréjus i la Tarraconense, cosa que es veu reforçada pel fet de l'absència de teules d'Herenni al Rosselló (Fedière, 1980). B. Clément, al seu torn (2013, pp. 121-123), recull el fet que el comerç a gran escala era força limitat i fa notar que, mentre als tallers mediterranis i militars les estampilles són abundoses, quan anem cap a la Gàl·lia del centre est, es rarifiquen, i per això dona una gran importància a la tipologia per entendre la circulació i la comercialització dels productes, especialment en l'àmbit local.

De tota manera, Y. Thébert (2000, p. 343) va posar l'accent en la possibilitat que s'hagi menystingut el valor d'aquests productes i va destacar el fet del comerç a llarga distància, testimoniats per les exportacions itàliques cap al Magreb (2000, pp. 346-355). D'altra banda, les troballes de naus enfonsades a la Ligúria i la Provença amb grans carregaments de teules cu-

rosament disposades (Joncheray, 1996 i 2004, esp. pp. 71-72) manifesten un comerç a gran escala, vinculat també al transport d'altres mercaderies, i no solament com a material residual, de llast o complementari en els barcos, com és el cas de les vuit teules amb marques L. HERENNI i MARI trobades al derelicta tarraconense d'època flàvia de Marina di Fiori (Còrsega) (Bernard, 2007, p. 470).

Tenint en compte tot això i els resultats de les darreres anàlisis arqueomètriques, podem concloure que, si bé la zona de Fréjus fou un focus primordial de la manufactura de les *tegulae* de Luci Herenni Optat, no queda exclosa d'arrel una fabricació a la zona del Maresme, amb la qual cosa es deixa de nou la porta oberta a la possibilitat de diferents punts de producció (Rodà, 1994, p. 324).

5. Identitat del personatge

C. Mocerino (2014, p. 473) escriu que el gentilici dels *Herennii* és originari d'*Ausculum*, on són coneguts durant la guerra social. Als *Herennii*, família de nom osc i ben arrelada al Samni i a la Campània en època tardorepublicana i augustiana (Deniaux, 1979; Devijver i Van Wonterghem, 1981; Susini, 1989; Simonelli, 1995), pertany el propietari d'una *figlina* d'àmfores de la segona meitat del segle I aC a Cispadana (Susini, 1989, p. 143). Amb aquests orígens geogràfics es confirma una vegada més el pes de les *gentes* centroitàliques a la colònia de *Barcino* (Rodà, 2011).

Un cop establert que el nostre personatge treballava en els mateixos indrets que els seus col·legues Marus i Castor en el darrer terç del segle I dC, però també amb la possibilitat que els seus productes es fabriquessin a la costa laietana, com hem vist en tractar de les anàlisis arqueomètriques, voldríem presentar algunes possibles relacions familiars que, precisament, es concentren en una zona al voltant de la qual és molt abundosa la presència de teules amb la marca de Luci Herenni Optat: la costa del Maresme.

Ja S. Mariner (1967, pp. 126-127) havia fet una primera proposta de relacions familiars dels *Herennii* presents a *Barcino*; la cronologia, però, no acabava d'encaixar. A la ciutat trobem dos quasi homònims de Luci Herenni Optat: *Gaius Herennius Optatus* i *Herennia Optata*. El primer va ser un

dels amics que va posar un pedestal (*IRC IV*, 97) al poderós llibert Licini Segon, que ho era de Licini Sura, mort poc després del seu tercer consolat el 107 dC. Per tant, tenim una bona data de partida.

Aquest *Gaius Herennius Optatus* devia ser el pare dels germans *Marcus Herennius Severus* i *Herennia Optata*, que es declaren fills de *Gaius* en una inscripció (*IRC IV*, 61) que també pot datar-se de començaments del segle II dC. D'altra banda, sabem que *Marcus Herennius Severus*, magistrat municipal i *flamen* del culte imperial, era el tutor i padastre de *Marcus Aemilius Optatus* (*IRC IV* 52), personatge a qui, a la curta edat de 14 anys, el senat local dels barcinonenses li va concedir, gratuïtament i per decret, els honors edilicis i duumvirals. Només en un altre cas la corporació barcinonense concedeix honors, en aquest cas sevivals, a un altre personatge contemporani que també era de la gens *Aemilia*: *Lucius Aemilius Saturninus* (*IRC IV*, 10). Tenim, doncs, tota una saga de personatges, lligats familiarment entre ells i formant part de l'elit municipal de *Barcino*, amb un pes específic dintre d'un corrent molt típic de la Barcelona de finals del segle I i primera part del II dC: la constitució de sengles "lobbies" d'influència dintre de la vida municipal d'aquest moment (Rodà, 2010).

Amb tots aquests testimonis, no sembla pas gaire arriscat proposar que el fabricant de teules *Lucius Herennius Optatus* estigués emparentat amb els personatges barcinonenses que acabem d'esmentar, tenint en compte, a més, que no hi ha cap altre Herenni Optat a les altres ciutats de l'Imperi, si bé naturalment el *nomen Herennius* i el *cognomen Optatus* són freqüents per separat, però no pas conjuntament en un mateix personatge.

Tot partint de la premissa que els dos tipus de segells, amb *duo nomina* o *tria nomina*, respectivament, corresponen al mateix personatge, la pregunta que ens ve al cap és la següent: és Luci Herenni Optat un personatge de la costa laietana a la Narbonesa o bé un narbonès a la zona de *Barcino* i *Iluro*? El que sembla que no dóna lloc a cap mena de dubte és que fou el propietari d'una *figlina* a la zona de Fréjus en temps dels Flavis, amb una connexió molt directa amb el litoral laietà, on va poder no solament comercialitzar els seus productes, sinó també manufacturar-los en part: les diverses anàlisis que hem comparat no tanquen de manera definitiva la qüestió.

BIBLIOGRAFIA

(referent a l'exemple d'*Herennius Optatus*, fabricant de teules).

ABASCAL, J. M. 1990: "Inscripciones inéditas y revisadas de la Hispania Citerior", *Archivo Español de Arqueología* 63, pp. 264-275.

ABASCAL, J. M. 2009: "Nuevas marcas sobre téglulas romanas en enclaves de la costa de Alicante (Hispania citerior)", *Lucentum* XXVIII, pp. 183-191.

ALMAGRO, M. 1952: *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona.

ÀLVAREZ, A., GUTIÉRREZ, A. i PITARCH, A. 2007: "Anàlisi d'un conjunt de material ceràmic precedent de Torre Llauder (Mataró. Maresme)", a PREVOSTI, M. i CLARIANA, J.F. "El taller ceràmic de Torre Llauder", Girona, pp. 60-68.

ARANEGUI, C. 1978: "Una teja con marca L. Herenni del poblado de Sant Antoni (Bocairent, Valencia)", *Archivo de Prehistoria Levantina* XV, pp. 223-228.

BALIL, A. 1968: "Economía de la Hispania romana", a TARRADELL, M. ed., *Estudios de economía antigua de la Península Ibérica*, Barcelona, pp. 289-370.

BALIL, A. i RIPOLL, E. 1952: "Actividades arqueológicas en Cataluña durante los años 1950 y 1951", *Archivo Español de Arqueología* XXV, pp. 178-186.

BERMÚDEZ, A. 1987, 1998: "Producción latericia y comercio a media distancia en época romana. Un ejemplo en el Mediterráneo noroccidental: *Lucius Herennius Optatus, Marcus y Castor, officinatores*", a *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior, Jornades Internacionals d'Arqueologia romana (Granollers 1987). Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Granollers 1987, pp. 364-371 i *Ítaca*, annexos 1, Barcelona 1998, pp. 115-123.

BERNARD, H. 2007: "Nouvelles épaves hispaniques de Corse: Sud Perduto 2 (Bonifacio) et Marina di Fiori (Porto Vecchio)", a PÉREZ, J. i PASCUAL, G. eds., *Comercio, redistribución y fondeaderos. La navegacion a vela en el Mediterráneo. Actas V Jornades de Arqueologia Subacuàtica (Gandía 2006)*, València, pp. 461-471.

BERNÍ, P. 1996: "*Instrumentum domesticum* romà al Museu Episcopal de Vic. La col·lecció de segells en àmfora, tegula i morter", *Pyrenae* 27, pp. 311-326.

- BERNI, P. 2010: “Epigrafia sobre *amphorae, tegulae, imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona/ Epigraphy on *amphorae, tegulae, imbrex* and *dolia* in the western area of the Camp of Tarragona”, a GOROSTIDI, D. *Ager Tarraconensis* 3. *Les inscripcions romanes, Documenta* 16, ICAC, Tarragona, pp. 153-210.
- BERNI, P. i CARRERAS, C. 2013: “Corpus epigràfic de segells en àmfors, *dolia, tegulae* i gerres de ceràmica comuna oxidada del Baix Llobregat”, a CARRERAS, C., LÓPEZ, A i GUITART, J. edd., *Barcino II. Marques i terrisseries d'àmfors al Baix Llobregat, Corpus International des Timbres Amphoriques* fasc. 18, Barcelona, pp. 217-285.
- BLOCH, H. 1948: “Indices to the Roman Brick-Stamps Published in Volumes XV, 1 of the Corpus Inscriptionum Latinarum and LVI-LVII of the Harvard Studies in Classical Philology”, *Harvard Studies in Classical Philology* LVIII-LIX, pp. 1-104.
- BOUET, A. 1999: *Les matériaux de construction en terre cuite dans les thermes de Narbonnaise*, París-Bordeus.
- BRODRIBB, G. 1987: *Roman Brick and Tile*, Gloucester.
- BRUN, J.-P. 1986: *L'oléiculture antique en Provence. Les huileries du département du Var, Revue Archéologique de Narbonnaise, suppl.* 15, París.
- BRUN, J.-P. 1999: *Le Var. Carte Archéologique de la Gaule* 83/2, París.
- BRUUN, Chr. 2005: “La ricerca sui bolli laterizi-presentazione generale delle varie problematiche”, a ID. ed., *Interpretare i bolli laterizi di Roma e della valle del Tevere: produzione, storia economica e topografica*, Roma, pp. 3-24.
- CARRETÉ, J.M., KEAY, S. i MILLETT, M. 1995: *A Roman Provincial Capital and its Hinterland, JRA Suppl. Ser.* 15, Ann Arbor.
- CHARLIER, F. 1999: “Les conditions socio-juridiques du travail dans les tuileries d'après les marques sur les matériaux, en Gaule et dans les autres provinces occidentales romaines”, a ANNEQUIN, J., GENY, E. i SMAJDA, E. dirs., *Le travail, recherches historiques. Actes de la Table Ronde Internationale de Besançon (1977)*, Besançon, pp. 163-203.
- CLÉMENT, B. 2013: *Les couvertures de tuiles en terre cuite en Gaule du Centre-Est (IIe s. av.-IIIe s. ap. J.-C.)*, Montagnac.
- COBERÓ, M. 1999: “Estudi analític de les teules amb marca”, a CASTANYER, P. i TREMOLEDA, J., *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona, pp. 377-378.
- COLL, R. 2004: *Història arqueològica de Premià*, Premià de Mar.
- COMAS, M. 1997: *Baetulo. Les marques d'àmfora, Corpus International des Timbres Amphoriques* fasc. 2, Barcelona.

- CORELL, J. 2005: *Inscripcions romanes del País Valencià II*, València.
- CUEVES, D. 1948: “Elementos constructivos romanos encontrados en la necrópolis de la Boatella (Valencia)”, *Crónica del III Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Cartagena, pp. 275-278 (ed. facsímil a *Boletín Arqueológico del Sudeste Español*, 1/III, Monografías 1, Murcia 2007).
- DENIAUX, E. 1979: “À propos des *Herennii* de la République et de l'époque d'Auguste”, *MEFRA* 91-2, pp. 623-650.
- DEVIJVER, H. i van WONTERGHEM, F. 1981: “Die Inschriften von Alba Fucens und die gens *Herennia*”, *L'Antiquité Classique* L, pp. 242-257.
- ÉTIENNE, R. i MAYET, F. 2000: *Le vin hispanique*, Paris.
- FÉDIÈRE, G. 1980: “Marques sur tuiles et sur briques d'époque romaine en Rousillon”, *Ruscino I. État des travaux et recherches en 1975*, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, suppl. 7, Paris, pp. 327-335.
- FÉDIÈRE, G. 1981: “Tuiles et briques romaines estampillées de Fréjus et de sa proche région (Puget-sur-Argens, St-Raphaël)”, *Annales du Sud-Est Varois* VI, pp. 7-20.
- FEUGÈRE, M. 2000: “La longueur des *tegulae*: un indice chronologique?”, *Bulletin Instrumentum* 11, juin, pp. 24-25.
- FEUGÈRE, M. 2004: “L'instrumentum, support de l'écrit” a FEUGÈRE, M i LAMBERT, P.-Y. dir., *L'écriture dans la société gallo-romaine*, *Gallia* 61, pp. 53-65.
- FEUGÈRE, M. 2008: “Plaidoyer por la ‘petite épigraphie’: l'exemple de la cité de Béziers”, a HAÜSSLER, R. dir., *Romanisation et épigraphie. Études interdisciplinaires sur l'acculturation et l'identité dans l'Empire romain*, Montagnac, pp. 139-154.
- FÉVRIER, P.-A. 1956: “Les appareils des murs romains de Fréjus”, *Rivista di Studi Liguri* XXII, pp. 153-184.
- FONQUERLE, D. 1982: “Documents de la civilisation ibérique dans les fouilles sub-aquatiques de l'Agadès”, *Ampurias* 44, pp. 121-131.
- GAMBARO, L. 2006-2007: “Aggiornamento sulla diffusione nell'estremo Ponente ligure di tegole bollate dall'officina di *L. Herennius Optatus*”, *Rivista di Studi Liguri* 72-73, pp. 305-324.
- GARCIA, J. i PUERTA, C. coords. cient. 2012: *Vil·la romana de Torre Llauder. De re rustica Iluronensium*, cat. expos. Museu de Mataró, Mataró.
- GARÍ, R.I. 2008: “Troballa d'un fragment de *tegula* amb la marca de *Lucius Herennius Optatus*”, a MODOLELL, J. M. ed., *Estudis sobre el jaciment arqueològic de Can Modolell*, Cabrera de Mar, pp. 37-44.
- GÉBARA, C. 2012: *Fréjus. Carte Archéologique de la Gaule* 83/3, Paris.

- GENERA, M. i PÉREZ, J. M. 2002: “Una marca de Lucius Herennius Optatus a Barrugat (Tortosa)”, *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 4, Barcelona, pp. 87-94.
- GOMEZEL, C. 1996: *I laterizi bollati romani del Friuli-Venezia Giulia: analisi, problemi e prospettive*, Gruppo Archeologico Veneto Orientale, Portogruaro.
- GUITART, J. 1969: “Un dato de historia económica: la villa romana «turó d'en Seriol»”, *Butlletí del Museu Municipal de Badalona, Amistad* 2, p. 4.
- HELEN, T. 1977: *Organization of Roman Brick Production in the First and Second Centuries A.D. An Interpretation of Roman Brick Stamps*, Hèlsinki.
- IRC I = FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I., *Inscriptions romaines de Catalogne I. Barcelone (sauf Barcino)*, París 1984.
- IRC IV = FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I., *Inscriptions romaines de Catalogne IV. Barcino*, París 1997.
- IRC V = FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I., *Inscriptions romaines de Catalogne V. Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, París 2002.
- JONCHERAY, A. 1996: *L'èpave Barbèlemy B. Note sur 13 épaves à chargement de tuiles de la côte Ligure. Bilan archéologique, aspects économiques*, París.
- JONCHERAY, A. i J.-P. 2004: “Les épaves de tuiles romaines en Provence Côte d'Azur”, *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* XV, pp. 7-134.
- LAGÓSTENA, L. 2001: *La producción de salsas y conservas de pescado en la Hispania romana, Instrumenta* 11, Barcelona.
- LAMBERT, P.-Y. 2002: *Recueil des inscriptions gauloises (R.I.G) vol. II, fasc. 2. Textes gallo-latins sur instrumentum XLV suppl. de Gallia*, París.
- LAMBOGLIA, N. 1950: *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana*, Bordighera.
- LAUBENHEIMER, F. 1990: “Sallèles d'Aude. Un complexe de poitiers gallo-romain: le quartier artisanal”, *Documents d'Archéologie Française* 26, París.
- LAUBENHEIMER, F., BÉRAUD, I. i GÉBARA, C. 1991: “Les vides sanitaires et les amphores de la porte d'Orée à Fréjus (Var)”, *Gallia* 48, pp. 229-265.
- LAUBENHEIMER, F. i SCHMITT, A. 2009: *Amphores vinaires de Narbonnaise. Production et grand commerce. Création d'une base de données géochimiques des ateliers*, París.
- LÓPEZ J., 1993: *La vil·la romana de la Barquera (Perafort, Tarragona)*, Tarragona.
- MARINER, S. 1967: “Complementos de ‘Los conjuntos epigráficos romanos del Museo de Historia de la Ciudad (hasta 1965, inclusive)’”, *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* X, pp. 61-127.

- MARINER, S. 1973: *Inscripciones romanas de Barcelona, lapidarias y musivas*, Barcelona.
- MATIJAŠIĆ, R. 1983: “Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni adriatiche”, *MEFRA* 95, 2, pp. 961-995.
- MOCERINO, C. 2014: “Nuovi bolli da Ocriculum e un raro esemplare delle figlinae dei Laecani”, *Epigraphica* LXXVI, 1-2, pp. 467-485.
- MORÁN, M. 2013: “Herennius y Marus también en Ilerda”, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 23, pp. 223-226.
- PASCUAL, R. 1977: “Las ánforas de la Layetania”, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores (Roma 1974)*, Roma, pp. 47-96.
- PASCUAL, R. 1980: “Sobre algunas marcas anfóricas catalanas”, *Rivista di Studi Liguri* 46, 1-4, pp. 261-279.
- PEACOCK, D. P. S. i WILLIAMS, D. F. 1986: *Amphorae and the Roman Economy. An introductory guide*, Londres.
- PELLICIONI, M.T. 2012: *La Pansiana in Adriatico. Tegole romane per navigare tra le sponde*, Portomaggiore.
- PICON, M. 1991: “Annexe I. Analyses d'amphores de Fréjus”, a LAUBENHEIMER, F., BÉRAUD, I. i GÉBARA, C. 1991, pp. 257-259.
- PIERA, A. 1962: “Barcelona”, *Ampurias* XXIV, pp. 283-284.
- POLFER, M. dir. 2005: *Artisanat et économie romaine. Italie et provinces occidentales de l'Empire. Actes du 3ème Colloque International d'Erpeldange (2004)*, Montagnac.
- PREVOSTI, M. 1981a: *Cronologia i poblament de l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.
- PREVOSTI, M. 1981b: *Cronologia i poblament de l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI, M. i CLARIANA, J. F. 1982-1983: “Nota sobre l'excavació de salvament realitzada a la zona de l'abocador d'escombraries de la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró)”, *Laietania* 2-3, pp. 217-219.
- PREVOSTI, M., i CLARIANA, J. F. 2007: “El taller ceràmic de Torre Llauder (Mataró, El Maresme)”, *Pottery workshops and agricultural productions. Studies on the rural World in the Roman Period 2/Tallers ceràmics i producció agrícola. Studies sobre el món rural d'època romana* 2, Girona, pp. 47-68.
- PREVOSTI, M., i CLARIANA, J. F. 2010: “Torre Llauder, *figlina amphoralis*”. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 41, pp. 481-489.
- QUEVEDO, A. 2011: “Tegulae con marca de L. Herenni Optati en la villa romana de Portmán (Cartagena)”, *Boletín Ex Officina Hispana*, 3, octubre, pp. 5-6.

- REVILLA, V. 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona.
- REVILLA, V. 2012: “Fragment de teula amb marca de terrisser” a GARCIA, J. i PUERTA, C. coords. cient., p. 67.
- RIBAS, M. 1966: *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*, “Excavaciones Arqueológicas en España” 47.
- RIBAS, M. 1972: “La villa romana de la Torre Llauder de Mataró”, *Noticiario Arqueológico Hispánico* 1, pp. 117-180.
- RICO, Chr. 1993: “Production et diffusion des matériaux de construction en terre cuite dans le monde romain: l'exemple de la Tarraconaise d'après l'épigraphie”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 29,1, pp. 51-86.
- RICO, Chr. 1995 a: “Index de les marques epigràfiques sobre *tegulae* romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga *Tarraconensis*)”, *Homenatge M. Tarradell, Saguntum* 28, pp. 197-215.
- RICO, Chr. 1995 b: “La diffusion par mer des matériaux de construction en terre cuite: un aspect mal connu du commerce antique en Méditerranée Occidentale”, *MEFRA* 107, 2, pp. 767-800.
- RIGHINI, V. 1998: “I bolli laterizi di età romana nella Cispadana. Le Figlinae. Prima / seconda parte”, a *Le fornaci romane. Produzione di anfore e laterizi con marchi di fabbrica nella Cispadana orientale e nell'Alto Adriatico. Atti delle Giornate Internazionali di Studio (Rimini 1993)*, Rimini, pp. 29-67.
- RODÀ, I. 1994: “Los materiales de construcción en Hispania”, a DUPRÉ, X. coord., *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia (Tarragona 1993)*, Tarragona, vol. 1 pp. 323-334.
- RODÀ, I. 2010: “La promoción de las elites en las ciudades del conventus Tarracensis”, a NAVARRO, J. F. ed., *Pluralidad e integración en el mundo romano. Actas del Coloquio Internacional Italia Iberia-Iberia Italia (Pamplona-Olite 2008)*, Pamplona, pp. 177-188.
- RODÀ, I. 2011: “*Imago mortis*: el componente itálico en el mundo funerario de *Barcino* y *Tarraco*”, a ANDREU, J., ESPINOSA, D., i PASTOR, S. eds., *Mors omnibus instat*, Madrid, pp. 233-254.
- RODÀ, I. i ROYO, H., en premsa: “*L. Herennius Optatus*, fabricante de *tegulae*” a CABALLOS, A. i MELCHOR, E. edd., *De Roma a las provincias: las elites como instrumento de proyección de Roma. Juan Francisco Rodríguez Neila in honorem*, Sevilla-Còrdova.

- ROLDÁN, L. 2008: “El material constructivo latericio en *Hispania*. Estado de la cuestión”, a BERNAL; D. i RIBERA, A., edd., *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, pp. 749-773.
- SERRA VILARÓ, J. 1929: “Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona”, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 104 (1928), Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. 1932: “Excavaciones en Tarragona”, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 116 (1930), Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. 1935: “Excavaciones en Tarragona”, *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 133, Madrid.
- SIMONELLI, A. 1995: “La gens *Herennia* ad *Abellinum*: testimonianze epigrafiche e monumenti”, *Archeologia Classica* XLVII, pp. 139-153.
- STEINBY, M. 1978: *Lateres signati Ostienses*, Roma.
- SUSINI, G.C. 1989: “*Herennii*: una traccia cispadana”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XLI, pp. 141-143.
- TCHERNIA; A. 1971: “Les amphores vinaires de la Tarraconaise et leur exportation au debut de l'Empire”, *Archivo Español de Arqueología* 44, pp. 38-85.
- TCHERNIA, A. 1986: *Le vin de l'Italie romaine*, BEFAR 261.
- THÉBERT, Y. 2000: “Transport à grande distance et magasinage des briques dans l'Empire romain”, a BOUCHERON, B., BROISE, H. i THÉBERT, Y. eds., *La brique antique et médiévale. Production et commercialisation d'un matériau (Saint-Cloud 1995)*, Roma, pp. 341-356.
- VENY, C. 1966: “Algunas marcas de ladrillos y tejas romanos encontrados en Mallorca”, *Archivo Español de Arqueología* 39, pp 156-166.
- ZACCARIA, C. ed. 1993: *I laterizi di età romana nell'area noradriatica*, Roma.

DISCURS DE CONTESTA DE L'ACADÈMIC NUMERARI
PROF. DR. JOSÉ E. RUIZ-DOMÈNEC

I

El discurs de la doctora Isabel Rodà, que ha presentat aquesta tarda per confirmar el seu ingrés en aquesta venerable institució, està compost com un tríptic, un recorregut en tres etapes: primer glossa la figura de l'acadèmic la medalla del qual ha heretat, el doctor Udina, amb qui va mantenir estrets llaços a partir del moment en què, a partir dels seixanta, entrà a formar part del seu grup de treball al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona; a continuació, afronta el problema de l'epigrafia com a font per a l'estudi del món clàssic i, per fi, segueix la pista a un fabricant de teules, Luci Herenni Optat, un dels molts personatges d'aquest estil que surten a la llum cada any en les inscripcions gregues o llatines, els fragments de les quals exigeixen aguditzar l'anàlisi dels experts, com en aquest cas.

Amb el títol *Un episodi dintre de les humanitats: l'epigrafia*, aquest discurs es planteja un cop més —mai serà suficient— el valor del que els classicistes d'Oxford anomenen la *documentary evidence*, que, al cap d'un temps, aspira a fer valer les inscripcions epigràfiques per precisar la riquesa i la diversitat del món antic.

En el llenguatge corrent, la noció de l'epigrafia designa una disciplina, deutora de la filologia, l'objectiu de la qual és transcriure inscripcions presents en uns materials capaços de resistir el pas del temps. Aquesta definició és incompleta, per descomptat. La doctora Rodà recalca que, en l'actualitat, l'epigrafia ha entrat plenament en el camp de l'arqueologia, ja que abans de delimitar el contingut del text epigràfic s'ha de situar l'obra en què s'ha realitzat la inscripció. Així doncs, el nexa indissoluble amb l'arqueologia és

la raó de ser de l'epigrafia al segle XXI, fins a tal punt que abans d'analitzar el contingut d'una inscripció s'ha de trobar *die Macht der Bilder*, com va fer Paul Zanker en el seu llibre sobre la política de l'emperador August.

La renovació dels estudis epigràfics adquireix així un rerefons melancòlic, recordat per la doctora Rodà en el seu discurs. Fins fa poc se situava l'epigrafia —escriu— a l'interior d'"aquell concepte polsegós de *ciència auxiliar*": llançada a aquest inadequat procediment, els estudiosos del món romà van comprovar que l'únic valor evident i segur per reconstruir una època eren els textos, fins que, el 1967, la distingida epigrafista florentina Margherita Guarducci va reformular-ne la funció i els objectius en el tom primer del seu famós llibre *Epigrafia Greca*, que portava l'intencionat títol *Caratteri e storia della disciplina*. Era una revolució en la metodologia d'accés a l'estudi del món clàssic.

Aquest canvi de procediment va afectar, abans de res i sobretot, l'epigrafia, ja que les inscripcions gravades en pedra o en uns altres materials es van convertir en finestres d'accés a una època el relat de la qual s'havia traçat amb unes altres fonts. És la distància, per exemple, entre el citat treball de Paul Zanker i el llibre de referència de tots nosaltres, *The Roman Revolution*, de Ronald Syme. No obstant això, al meu entendre, la nova proposta significava, a més, la substitució d'una sèrie de dificultats ben definides per altres que havien de definir-se. Per la força lògica de la recerca del passat, l'epigrafia afronta reptes que fins ara eren exclusius d'altres disciplines, per exemple, la història de l'art clàssic.

Els qui aposten per una aproximació arqueològica de les inscripcions epigràfiques requereixen entrar en els grans temes de debat liderats pels historiadors d'art; per exemple, i per citar-ne un que sempre surt al pas quan comparem la processó de l'*Ara Pacis* dels temps d'August (concretament, entre l'any 13 i el 9 abans de la nostra era) amb una de semblant en un mosaic de Sant Apol·linar el Nou a Ravenna: quan i per què l'art clàssic arriba a la seva fi?

Les reflexions sobre l'*Stilwandel* dels anys 170-200 de l'era comuna, realitzades el 1935 per Gerd Rodenwaldt i que han sigut reactivades en els nostres dies per Oldrich Pelikan, van arrencar l'estudi de l'art de les boires filològiques, la qual cosa donà lloc a una lectura densa i que permet

interpretar el final de la concepció de l'art i el naixement d'una altra. El debat cronològic, liderat fins al moment pels historiadors d'art, podria molt bé ser completat per les recerques procedents d'aquesta nova manera d'entendre l'epigrafia de base arqueològica. Si, com fins ara, el debat s'ha centrat en aspectes iconogràfics, per exemple, el del vestit, en què tant va insistir H. I. Marrou, per esbossar després algunes conclusions sobre l'expressió del poder, la riquesa, la justícia en l'època tardoromana, també des de l'epigrafia assentada en l'arqueologia es podrien trobar arguments per fixar quan i per què es va posar fi a l'art clàssic. Per seguir aquest camí, res és més convenient que entendre la importància que té aquesta cronologia i aquests motius per definir la identitat d'un període històric, subjecte de debat, fins i tot en el terme amb el qual s'ha de conèixer: *Baix Imperi romà* o *antiguitat tardana*. Una mirada en aquesta direcció es troba ja en l'obra de R. Ireland *Epigraphy* (1983) respecte a la grafia de les inscripcions monumentals del segle III, en les quals aquest autor troba l'inesperat i sorprenent plaer de sentir-se alliberat dels rigors de l'antic cànon de bellesa.

Per aquests motius, i molts altres que pogués argumentar, comparteixo amb la nova acadèmica l'interès pels actuals camins de l'epigrafia, però afegeixo (amb el desig de legitimar encara més aquest camí, si és el cas) que l'avenir d'aquest procediment consisteix tant en el seu valor d'anàlisi dels detalls com de construcció d'un relat. Per això considero que aquest camí està capacitat per demostrar l'existència d'un *Zeitgeist* amb les seves pròpies fonts.

II

Per avançar en aquest camí, la nostra acadèmica proposa analitzar l'anomenat *instrumentum*, que qualifica de "petita epigrafia", una modalitat que al seu parer s'origina en les recerques de Heinrich Dressel. El personatge escollit és Luci Herenni Optat, un fabricant de teules. És admirable l'habilitat de la doctora Rodà per rastrejar una actuació personal coherent enmig d'un atapeït corpus d'inscripcions epigràfiques amb el seu nom de cap a cap del Mediterrani. No obstant això, a poc a poc el lector comprèn que la tempta més el desig de saber quin és el resultat de la difusió de la seva producció de teules; en conseqüència, el seu interès no és tant ajustar el

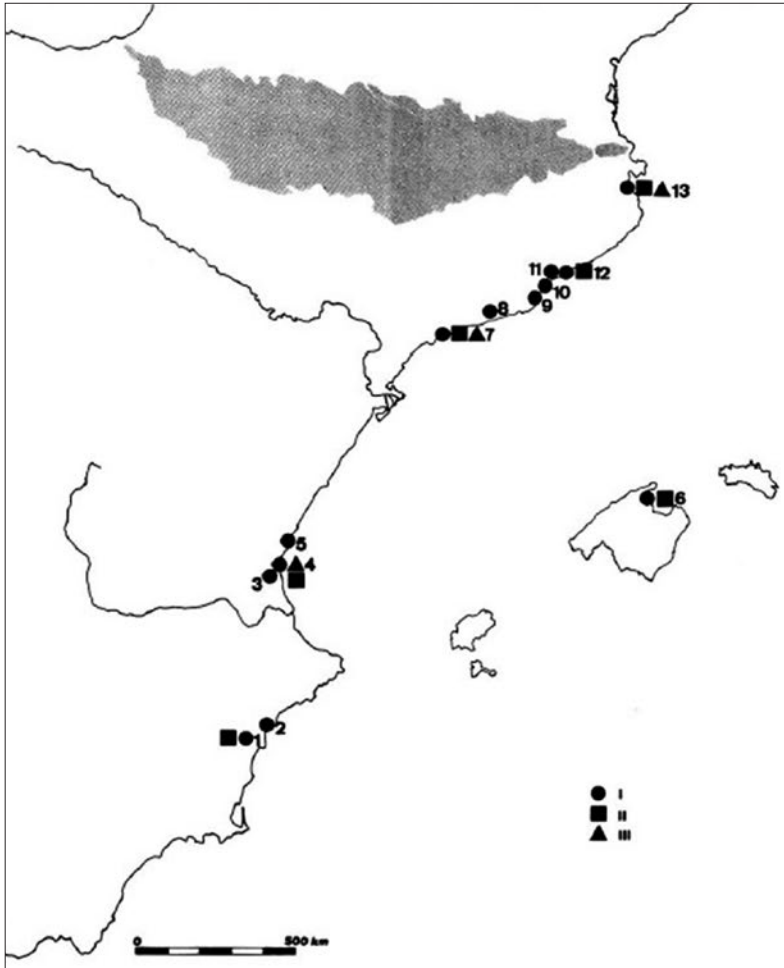
valor de les *tegulae* com entendre el personatge i, amb ell, la possibilitat de trobar un únic focus de producció.

El que en principi sembla una minuciosa anàlisi arqueomètrica sobre un *instrumentum domesticum* es converteix en una descripció microhistòrica d'un personatge de l'últim terç del segle I de la nostra era. Però, quin interès podria tenir un fet així? La conclusió d'aquest treball és que "el fabricant de teules Luci Herenni Optat està emparentat amb personatges clau de la vida barcelonesa en el pas del segle I al II, els que van viure des d'aquí el canvi de règim que va portar Trajà a Roma".

Aquesta forma d'anàlisi de les inscripcions epigràfiques no és un simple procediment tècnic que pugui ser substituït per un altre. Aquesta forma és eloqüent en si mateixa i ens diu que tot el que expressen permet reconstruir fins i tot la vida d'un personatge, com aquest fabricant de teules emparentat amb els cercles de poder de Barcelona. En aquest sistema d'anàlisi, en el qual tot compta, l'arma més fàcilment accessible i la més interessant és l'acumulació de materials, que exigeix la continuïtat de les campanyes arqueològiques. Luci Herenni Optat, el protagonista d'aquest discurs, es mostra davant els nostres ulls com un testimoni d'una època històrica que, gràcies a ell, adopta un cromatisme diferent del que veiem en les *Vides* de Suetoni o en les *Històries* de Tàcit.

La vida i obra d'aquest fabricant de teules il·lumina aquest fragment d'història romana de l'últim terç del segle I de la nostra era amb l'arribada de la dinastia dels Flavis, que va donar tres emperadors i va durar vint-i-set anys; el que va fer Herenni Optat des d'un punt de vista tan singular, sens dubte, hauria convençut els nostres desconfiats acadèmics de començaments del segle XVIII, l'objectiu dels quals, en fundar aquesta institució, era que algun dia es presentessin estudis com el que acabem d'escoltar. Per això, en memòria d'aquells que ens van precedir, dono a la doctora Rodà la benvinguda a aquesta casa, que des d'ara també és seva, dient-li el que Plini el Jove va dir al Mediterrani (*Cartes*, 1.9): "Quantes coses ens descobriu, quantes coses ens dicteu!".

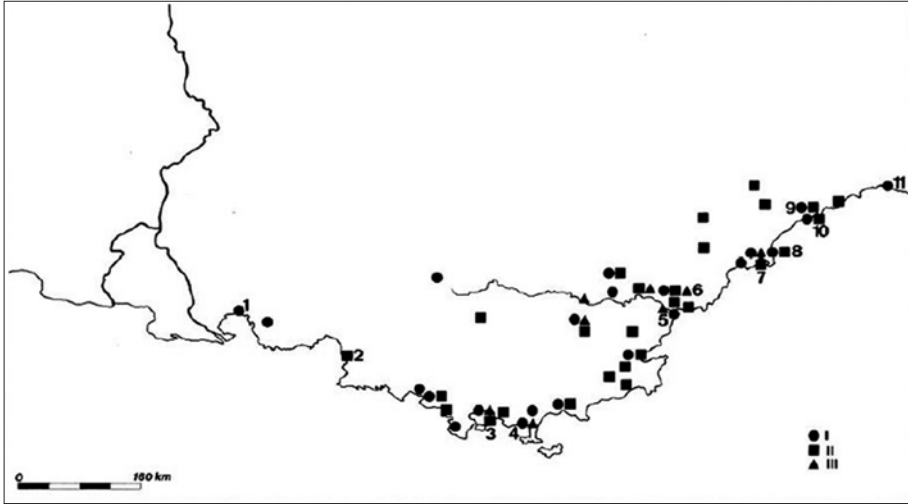
FIGURES

Carte 3 : Répartition des marques L·HER·OPT, L·HERENN (I), MARI (II) et CASTORIS (III) en Tarraconaise :

1. Elche	8. Sant Pere de Ribes
2. Alicante	9. Barcelone
3. Bocairent	10. Badalona
4. Valence	11. St Ginés de Vilasar
5. Sagonte	12. Mataró
6. Alcudia	13. Ampurias
7. Tarragone	

FIGURA 1. Distribució de les marques de les teules a la Tarraconense segons Rico 1993, p. 73, carte 3.

Carte 4 : Répartition des marques L · $\widehat{\text{H}}\widehat{\text{E}}\widehat{\text{R}} \cdot \widehat{\text{O}}\widehat{\text{P}}\widehat{\text{T}}$, L · $\widehat{\text{H}}\widehat{\text{E}}\widehat{\text{R}}\widehat{\text{E}}\widehat{\text{N}}\widehat{\text{N}}$ (I), MARI (II) et CASTORIS (III) dans le sud-est de la France (sites principaux). 1. Fos ; 2. Marseille ; 3. Toulon ; 4. *Olbia* ; 5. Fréjus (centre producteur) ; 6. Puget-sur-Argens ; 7. Vallauris ; 8. Antibes ; 9. Cimiez ; 10. Nice ; 11. Vintimille.

FIGURA 2. Difusió de les marques de les teules a la Narbonesa segons Rico 1993, p. 75, carte 4.

FIGURA 3. Diversos segells segons Gambaro 2006-2007, p. 312, fig. 4, 1-2-5 Sanremo, 3 Casglione di Camporosso, 4 San Lorenzo Appio.

FIGURA 4. Dibuxos de diversos segells (*Albintimilium*, Sanremo, Castiglione di Camproosso, San Lorenzo Appio), segons Gambaro 2006-2007, p. 310, figs. 2 i 3.

FIGURA 5. Marques de les *tegulae* de *L. Herennius Optatus* de Benidorm, segons Abascal 2009, p. 186, fig. 1.

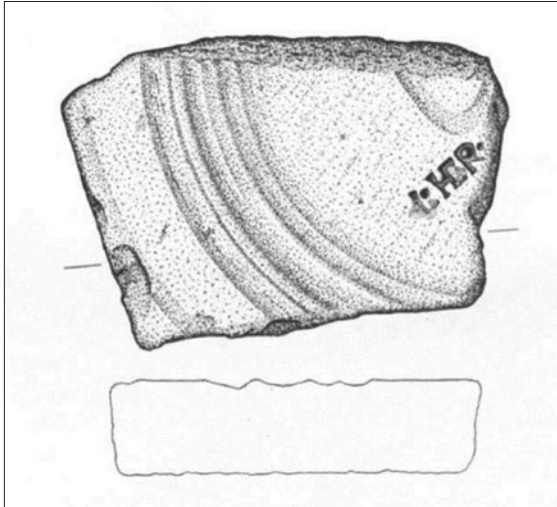

FIGURA 6. Teula amb marca *L.Her(enni).[Opt(ati)]* de Barrugat, Tortosa, segons Genera i Pérez 2002, p. 94, fig. 2.

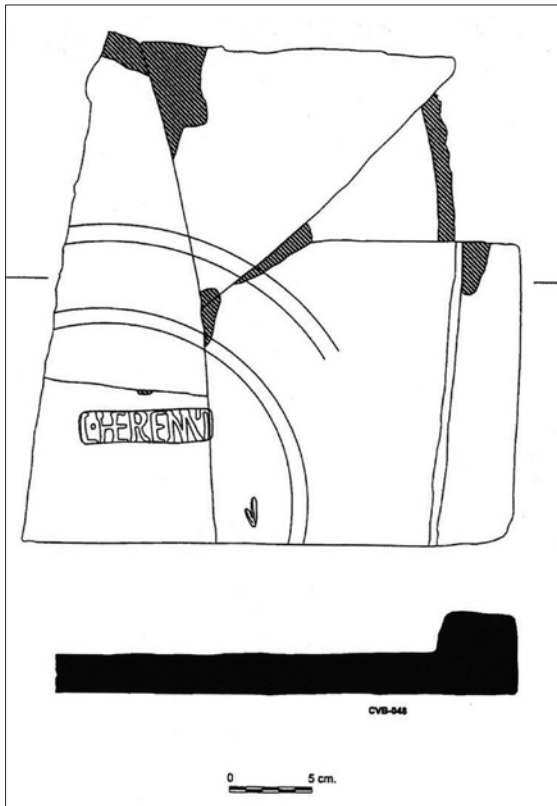

FIGURA 7. Teula amb marca *L. Herenni* de Can Verboom, Premià de Dalt, segons Coll 2004, p. 399, fig. 101.

FIGURA 8. *Tegula* amb marca *L. Herenn(i)* de les immediacions d'*Ilici*, segons Abascal 2009, p.189.

FIGURA 9. Teula de Sant Joan Despí (Berni i Carreras 2013, núm. 161 a1).
Foto i calc de P. Berni

FIGURA 10. Teula de Sant Boi (Berni i Carreras 2013, núm. 161 a2).
Fotografia i calc de P. Berni.

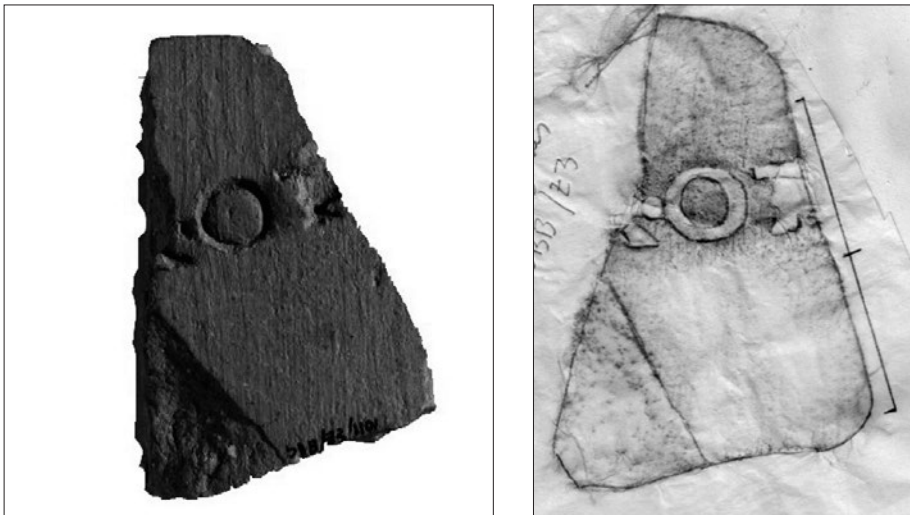

FIGURA 11. Teula de Sant Joan Despí (Berni i Carreras 2013, núm. 161 a3).
Fotografia i calc de P. Berni.

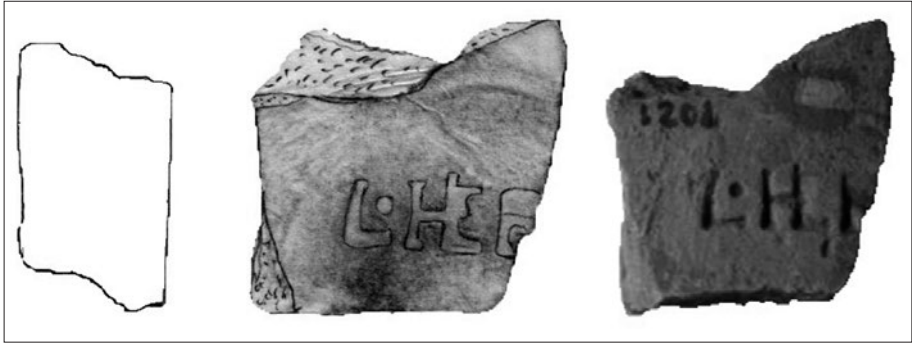

FIGURA 12. Empúries, MEV, nº inventari: 1201. Foto i calc de P. Berni.

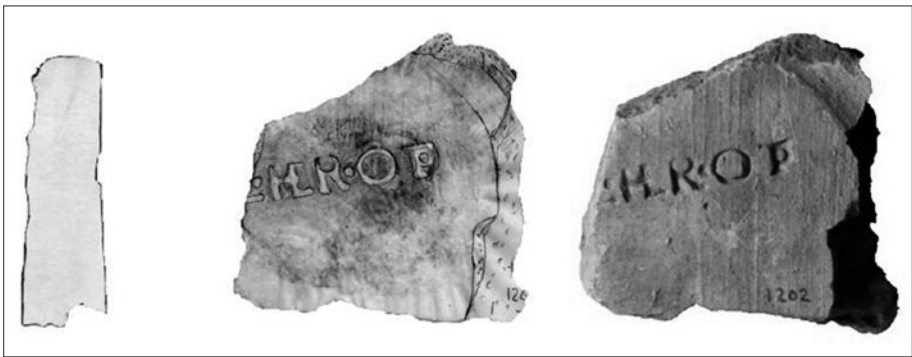

FIGURA 13. Empúries, MEV, nº inventari: 1202. Foto i calc de P. Berni.

FIGURA 14. Empúries, MEV, nº inventari: 5698. Foto i calc de P. Berni.

FIGURA 15. Teula de Torre Llauder (Museu de Mataró), segons Garcia, J. i Puerta, C. 2012, p.67

FIGURA 16. *Barcino*, nº inventari: 11455.
Foto MUHBA.

FIGURA 17. *Barcino*, n° inventari: 34848. Foto MUHBA.

FIGURA 18. Badalona, nº inventari: MB-4394, foto Museu de Badalona.

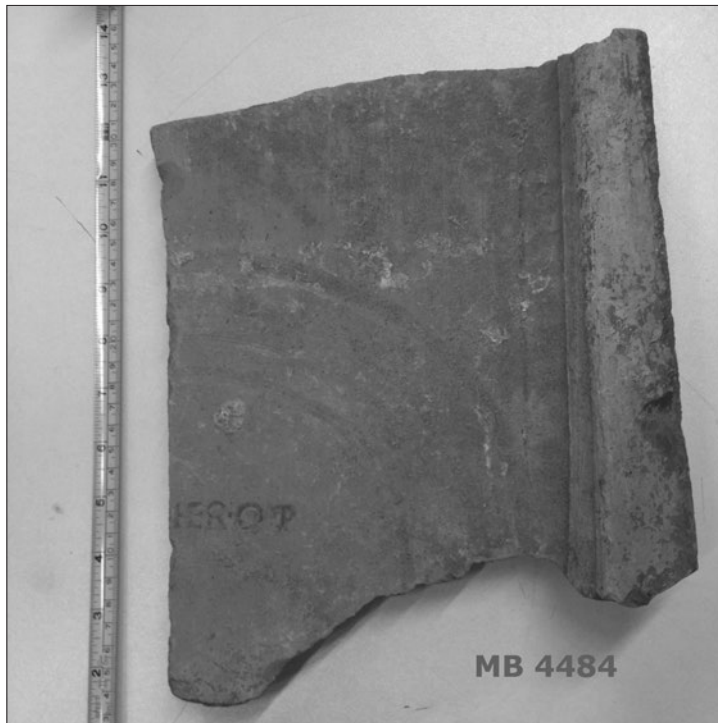

FIGURA 19. Badalona, nº inventari: MB-4484, foto Museu de Badalona.

FIGURA 20. *Emporiae*, nº inventari:1071.
Foto MAC-Empúries.

BIBLIOGRAFIA
D'ISABEL RODÀ DE LLANZA

LLIBRES, CAPÍTOLS DE LLIBRES I ACTES DE CONGRESSOS

ALFÖLDY, G.; CLAUSS, M.; MAYER, M; CORELL, J.; BELTRÁN, F.; FABRE, G.; MARCO, F.; RODÀ, I. 1995: *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2/14, fasc. 1. Conventus Tarraconensis, pars meridionalis*, Berlin-New York.

ÀLVAREZ, A.; CEBRIÁN, R.; RODÀ, I. 2008: “El mármol de Almadén de la Plata y los *marmora* importados del foro de Segobriga” a *Marmora Hispana : explotación y uso de los materiales pétreos en la Hispania Romana*, Roma, pp. 101-120.

ÀLVAREZ A.; DOMÈNECH, A.; GUTIÉRREZ, A.; LAPUENTE, P.; RODÀ, I. 2012: “Apéndice I. Análisis de procedencia de los mármoles blancos de varias esculturas de Segobriga (Cuenca)” a *Segobriga (provincia de Cuenca, Hispania Citerior). Corpus Signorum Imperii Romani. España I/4*, ICAC, Tarragona, pp. 405-411.

ÀLVAREZ, A.; GARCÍA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. 2009: *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana. Tarraco marmor. The Quarrying, Use and Trade of Santa Tecla Stone in Roman Times*. ICAC, Tarragona.

ÀLVAREZ, A. ; GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. 2009: “The marmor of Tarraco or Santa Tecla Stone (Tarragona, Spain)” a *Marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires. Interdisciplinary Studies on Mediterranean Ancient Marble and Stones*, Aix-en-Provence, pp. 129-140.

ÀLVAREZ, A.; GUTIÉRREZ, A.; RODÀ I. 2012: “La caliza negra de Emporiae y Ruscino. Un problema no resuelto” a *Actas del I Coloquio de Arqueología en Carranque (Carranque 2009)*, Madrid, pp. 91-96.

ÀLVAREZ, A.; GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. 2012: “Las rocas ornamentales en las provincias del Imperio: el caso del broccatello y la piedra de Santa Tecla”, *Arqueología de la construcción II. Los procesos constructivos en el mundo romano: Italia y las provincias orientales (Certosa di Pontignano-Siena 2008)*, *Anejos de Archivo Español de Arqueología LVII*, pp. 539-554.

ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1987: "Los materiales lapídeos reaprovechados en construcciones medievales en Cataluña. La ciudad de Barcelona y su entorno" en *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age (Rennes 1983)*, II, pp. 529-558.

ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1992: "El análisis de los materiales lapídeos" a *Ciencias, metodologías y técnicas aplicadas a la Arqueología*, Barcelona-Bellaterra, pp. 247-260.

ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1993: "Materials marmoris apareguts a l'estrat de construcció d'època flàvia" a *La Seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona, pp. 94-96.

ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1993: "La pedra de Montjuïc i la seva utilització en època romana" a *Actes del III Congrés d'història de Barcelona. La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història*, Barcelona, pp. 145-151.

ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.; RODÀ, I. 2001: "Mármoles y calizas de los Pirineos centrales y su utilización en época romana", *Les ressources naturelles des Pyrénées. Leur exploitation durant l'Antiquité (Toulouse 1999)*, *Entretiens d'archéologie et d'histoire*. 6, Saint-Bertrand-de-Comminges, pp. 47-67.

ÀLVAREZ, A.; RODÀ, I.; RIERA, M.; GUTIÉRREZ, A.; DOMÈNECH, A. 2012: "Provenance of some Roman marbles from El Pla de Ses Figueres (Cabrera, Balearic Islands, Spain)" a *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX AS-MOSIA International Conference*, ICAC, Tarragona, pp. 426-435.

ANDREU, J.; CABRERO, J.; RODÀ, I. (edd.) 2009: *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, ICAC, Tarragona.

BELTRÁN, J.; RODÀ, I. 2012: "Las *cupae* de Tarraco y Barcino y el conjunto de *cupae* del Levante peninsular: tipologías y contextos funerarios" a *Las cupae hispanas: Origen, difusión, uso, tipología (Uncastillo 2010)*, Zaragoza, pp. 77-110.

CARRUESCO, J.; GÓNZÁLEZ, A.; RODÀ, I., TUDELA, M. 2009: "Una nueva propuesta educativa: Máster de Papirología (Tarragona, ICAC-URV)" a *Actas del XII Congreso Español de Estudios Clásicos (València 2007)*, Madrid, pp. 373-378.

CASTELLVÍ, G.; NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 2008: *Le trophée de Pompée dans les Pyrénées (71 avant J.-C.). Gallia*. suppl. 58, Paris.

CLAVERIA, M.; MORO, A.; RODÀ, I. 2008: "Sarcófagos e inscripciones hallados en las recientes excavaciones de Sant Pere de Terrassa (*Egara*, Barcelona)" a *Le due Patrie Acquisite. Studi di Archeologia dedicati a Walter Trillmich*, Roma, pp. 129-147.

CLAVERIA, M.; RODÀ, I. 2013: "L'art funerari cristià" a *Tarraco christiana ciuitas*, ICAC, Tarragona, pp. 191-198.

- COLL, R.; RODÀ, I. 2011: "Ulises en un plato de africana C hallado en Premià de Dalt (Barcelona). Roma y las provincias" a *Modelo y difusión. Actas del XI Coloquio Internacional de arte romano provincial (Mérida 2009)*.II, Roma, pp. 1035-1038.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1981: *Epigrafia romana de Terrassa*, Terrassa.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1983: *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea (Epigrafia romana del Maresme)*, Mataró.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984: *Inscriptions romaines de Catalogne I. Barcelone (sauf Barcino)*, Paris.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984: "À propos du pont de Martorell: la participation de l'armée à l'aménagement du réseau routier de la Tarraconaise orientale sous Auguste" a *Épigraphie hispanique, problèmes de méthode et d'édition (Bordeaux 1981)*, Paris, pp. 282-288.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: "La producción epigráfica de Isona" a *Actas del XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño, 1983)*, Zaragoza, pp. 667-699.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: *Inscriptions romaines de Catalogne II. Lérida*, Paris.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1987: "Bilan de l'épigraphie concernant l'actuelle province de Barcelone" a *Praktika. Actes du VIII Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine (Athens 1982)*, II, Athina, pp. 187-191.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1990: "Recrutement et promotion des «elites municipales» dans le nord est de la Hispania Citerior sous le Haut-Empire", *Mélanges de l'École Française de Rome (MEFRA). Antiquité. Colloque Internationale de la AIEGL. Épigraphie et vie municipale (Carthage 1985)*, 102-2, Roma, pp. 525-539.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1991: *Inscriptions romaines de Catalogne III. Gérone*, Paris.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1997: *Inscriptions romaines de Catalogne IV. Barcino*, Paris.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 2002: *Inscriptions romaines de Catalogne V. Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, Paris.
- FLÓREZ, M.; RODÀ, I. 2014: "Las vías romanas en Cataluña: el caso del Vallès Oriental (Barcelona)" a BOUBE, E.; BOUET, A.; COLLEONI, F., (eds.): *De Rome à Lugdunum des Convènes. Itinéraire d'un Pyrénéen par monts et par vaux. Hommages offerts à Robert Sablayrolles*, 35, Ausonius, Bordeaux, pp. 247-262.
- GARRIDO, A.; RODÀ, I. 2013: "Los monumentos funerarios de Barcino con decoración figurada" a ACUÑA, F.; CASAL, R.; GONZÁLEZ, S. (eds.), *Actas de la*

VII Reunión de Escultura en Hispania, Homenaje al Prof. Dr. Alberto Balil (Santiago de Compostela-Lugo 2011), Santiago de Compostela, pp. 131-148.

GASPERINI, L.; RODÀ, I. 2001: “La nueva propuesta de datación de la inscripción rupestre de Ferentino” a *Saxa Scripta. Actas do III Simpósio ibero-italico de epigrafia rupestre (Viseu 1997)*, Viseu, pp. 151-159.

GRANADOS, J.O.; RODÀ, I. 1979: “Restos de una casa romana en el patio del palacio arzobispal de Barcelona”, *Actas del XV Congreso Nacional de Arqueología, (Lugo, 1977)*, Zaragoza, pp. 983-1002.

GRANADOS, J. O.; RODÀ, I. 1993: “La Barcelona de l'època romana” a *Actes del III Congrés d'història de Barcelona. La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història*, Barcelona, pp. 11-46.

GUTIÉRREZ, A.; HUELIN, S.; LÓPEZ, J.; RODÀ, I. en premsa: “Can a fire be an opportunity to broaden our understanding of a Roman quarry? The case of El Mèdol (Tarragona, Spain)” *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the X ASMOSIA International Conference (Roma 2012)*.

GUTIÉRREZ, A.; LAPUENTE, P.; RODÀ, I. 2012 (eds.): *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA International Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona.

GUTIÉRREZ, A.; MESTRES, A.; RODÀ, I. 2013: “La inscripció més antiga d'Auso (Vic) i el context preaugustal” a LÓPEZ, J. (ed.) *Actes del 1er Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic Tarraco Biennal. Govern i Societat a la Hispània romana. Novetats epigràfiques. Homenatge a Géza Alföldy (Tarragona 2012)*, Tarragona, pp. 145-152.

GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. 2004: “Història i Arqueologia” a *El Mèdol*, Fundació Abertis, Barcelona, pp. 48-85.

GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. 2012: “El mármol de Luni-Carrara en la fachada mediterránea de Hispania” a *Rome, Portus and the Mediterranean. Archaeological Monographs 21*, London, pp. 293-312.

JIMÉNEZ, A.; RODÀ, I. 2014: “Hispaniae and Narbonensis”, a *The Oxford Handbook of Roman Sculpture*, Oxford, pp 487-503.

KOPPEL, E.M.; RODÀ, I. 1996: “Escultura decorativa de la zona nororiental del Conventus Tarraconensis” a *II Reunió sobre escultura romana a Hispània (Tarragona 1995)*, Tarragona, pp. 135-191.

KOPPEL, E.; RODÀ, I. 2008: “La escultura de las villae de la zona del noreste hispánico: los ejemplos de Tarragona y Tossa de Mar” a *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y función (Gijón 2006)*, Gijón, pp. 99-131.

MARIN, E.; MAYER, M.; PACI, G.; RODÀ, I. 1999: *Corpus Inscriptionum Naronitanarum I, Casa Eres*, Macerata.

- MARIN, E.; MAYER, M.; PACI, G.; RODÀ, I. 2000: "Elementos para una puesta al día de las inscripciones del campo militar de Bigeste", a *Les legions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (1998)*. II, Paris, pp. 499-514.
- MARIN, E.; MAYER, M.; PACI, G.; RODÀ, I. 2003: "Iscrizioni romane di Narona conservate nel Museo di Makarska" a *Posebni otisak iz Zbornica Tomislava Marasovica, Makarska*, pp. 96-107.
- MARIN, E.; MAYER, M.; RODÀ, I. 2000: "Notulae minimae epigraphicae ad officinas lapidarias Salonitanas inlustrandas" a *Epigraphai. Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasperini*, Tivoli, pp. 579-594.
- MAS, C.; CHÁVEZ, M.E.; ORFILA, M.; GUTIÉRREZ, A.; ÀLVAREZ, A.; RODÀ, I.; DOMÈNECH, A.; CAU, M.A. 2012: "Characterization of the Stone used in an opus sectile pavement of Pollentia (Alcudia, Mallorca)" a *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA International Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, pp. 518-527.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1977: "El abastecimiento de aguas en la Barcelona romana. Reconstrucción de su trazado" a *Segovia y la Arqueología romana (Segovia 2004)*, Barcelona, pp. 265-277.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1978: "La influencia helénica en los antropónimos romanos de Cataluña", a *Actas del II Congreso Internacional de Estudios sobre las culturas del Mediterráneo Occidental (Barcelona, 1975)*, Barcelona, pp. 85-103.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1982: "Epigrafia romana de la Cerdanya" a *Actes del 4art Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1980)*, Puigcerdà, pp. 239-246.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1982: "Aelius Epaenetus, optumus rector" a *Actas del I Congreso Andaluz de Estudios Clásicos (Jaén, 1981)*, Jaén, pp. 299-301.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1983: "Consideraciones sobre el topónimo Pollentia y el asentamiento romano en la bahía de Pollensa" a *Actas del Symposium de Arqueología: Pollentia y la romanización de las Baleares (L'Alcúdia, 1977)*, Palma de Mallorca, pp. 25-34.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1984: *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*, Sabadell.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: "Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa", a *Actas del XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño 1983)*, Zaragoza, pp. 701-737.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: "Contactos entre la Liguria y el litoral norte de la Tarraconense a través de la epigrafía" a *Actas del Congreso Liguri dall'Arno all'Ebro (Albenga 1983)*, *Rivista di Studi Liguri XLIX*, Bordighera, pp. 190-201.

- MAYER, M.; RODÀ, I. 1986: "La romanització de Catalunya. Algunes qüestions" a *Actes del 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984)*, Puigcerdà, pp. 339-351.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1986: "La epigrafía republicana en Cataluña. Su reflejo en la red viaria" a *Reunión sobre epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 157-170.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1987: "Les divinités féminines de la fertilité et de la fécondité en Hispania pendant l'époque romaine" a *Papers Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean (Malta 1985)*, Amsterdam, pp. 293-304.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1988: "Problemes de la romanització de la conca alta del Segre" a *Actes del 7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Homenatge al Prof. Joan Maluquer (Puigcerdà 1986)*, Puigcerdà, pp. 263-266.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1989: "Inscripcions llatines" a *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 141-142.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1989: "La cuestura municipal en la costa oriental de la Hispania Citerior" a *Epigrafía jurídica romana. Actas del coloquio Internacional AIEGL (Pamplona 1987)*, Pamplona, pp. 77-87.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1989: "La recerca epigràfica per a la història de Rubí" a *Actes de la XXXII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos (Rubí 1986)*, I, Rubí, pp. 175-180.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1990: "El Pirineu català en època romana. Alguns problemes pendents" a *La Romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1988)*, Puigcerdà, pp. 227-235.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1995: "La epigrafía de la Barcelona de los siglos IV al VII" a *Orbis Romanus Christianusque ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium. Travaux sur l'Antiquité Tardive rassemblés autour des recherches de Noël Duval*, Paris, pp. 63-71.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1996: "La societat romana", a *Enciclopèdia Catalana, Història. Política. Societat: cultura dels Països Catalans*, I, Barcelona, pp. 318-336.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (coords.) 1997: *Ciutats antigues de la Mediterrània/ Ciudades antiguas del Mediterráneo*, Barcelona.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1997: "Introducció" a *Ciutats antigues de la Mediterrània / Ciudades antiguas del Mediterráneo*, Barcelona, pp. 15-28.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1998: "Claudio e Hispania" a *Claude de Lyon, empereur romain*, Paris, pp. 243-254.

- MAYER, M.; RODÀ, I. 1998: “Los contactos entre el norte de África y la costa del conventus Tarraconensis” a *L' Africa Romana. Atti del XII Convegno di Studio (Olbia 1996)*, Sassari, pp. 1423-1433.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1998: “Visigodos y cristianos en Barcino. A propósito de la inscripción pintada del baptisterio” a *XIII Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Split-Porec 1994)*, III, Split, pp. 511-522.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 2000: “El marmor Chium o Portasanta en Hispania. Romanité et Cité Chrétienne. Permanence et mutations, intégration et exclusion du I^o au VI° siècle” a *Mélanges en l'honneur d'Yvette Duval*, Paris, pp. 141-149.
- MAYER, M.; RODÀ, I.; ÀLVAREZ, A. 1998: “The Use of marble and Decorative Stone in Roman Baetica. The Archaeology of early Roman Baetica” a *The Roman Archaeology Conference, (Reading 1995), Journal of Roman Archaeology*, Suppl. Ser. 29, pp. 217-234.
- MESA, A. De; RODÀ, I.; ROYO, H. 2014: “Esculturas romanas de mármol de Tassos en el MNAT (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona)” a *Homenaje a Ricardo Olmos. Per speculum in aenigmate. Miradas sobre la Antigüedad*, Madrid, pp. 486-491.
- NICOLÀS, J.; RODÀ, I. 2007: “Un nuevo lingote de plomo con la marca AGRIP” a *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae : Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae (Barcelona 2002)*, IEC, Barcelona, pp. 1017-1020.
- NOGALES, T.; RODÀ, I. (eds.), 2011: *Roma y las provincias. Modelo y difusión. Actas del XI Coloquio Internacional de arte romano provincial, (Mérida 2009)*, Roma.
- NOGALES, T.; RODÀ, I. 2014: “Talleres escultóricos”, a *Artífices idóneos. Artesanos, talleres y manufacturas en Hispania*, (Mérida 2012), *Anejos de Archivo Español de Arqueología* LXXI, pp. 75-103.
- NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 1992: “La campanya d'excavacions de 1991 a Santa Maria de Panissars (La Jonquera, Alt Empordà)” a *Primeres Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, pp. 78-81.
- NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 1994: “Excavacions a Santa Maria de Panissars. Una visió de conjunt” *Segones Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (Torroella de Montgrí 1994)*, Torroella de Montgrí, pp. 93-99.
- NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 1995: “El sector meridional dels Pirineus a l'època antiga. Unes reflexions” a *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1994)*, Puigcerdà, pp. 507-515.
- PALET, J. M.; RODÀ, I. 2012: “Estructuración del territorio y gestión del agua en los llanos litorales del nordeste de la Tarraconensis”, a *Per una comune cultura dell'acqua dal Mediterraneo all'America del Nord (Cassino-Napoli 2008)*, Cassino, pp. 27-57.

- PENSABENE, P.; REBBÉ, I.; RODÀ, I. 2012: "The marmora from the Forum of Ruscino (Château-Roussillon, France)" a *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA International Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, pp. 113-116.
- PUIG, F.; RODÀ, I. 2007: "Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas de fortificación" a *Murallas de las ciudades romanas en el Occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma, (Lugo 2005)*, Diputación Provincial de Lugo, Lugo, pp. 595-663.
- PUIG, F.; RODÀ, I. 2010: *Les muralles de Barcino. Noves aportacions al coneixemet de l'evolució dels seus sistemes de fortificació/Las murallas de Barcino: nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas de fortificación*, MUHBA, Barcelona.
- REYES, O.; PÉREZ, C.; ILLARREGUI, E.; ÀLVAREZ, A.; GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. 2012; "Marmoreal representation of Las Pizarras (Coca, Segovia, Spain): a Roman Site (ancient Cauca, Segovia, Spain)" a *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA International Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, pp. 426-435.
- RODÀ, I. 1973: "Nuevas investigaciones en el poblado ibérico de Sant Julià de Ramis (Gerona)" a *Actas del XII Congreso Arqueológico Nacional (Jaén, 1971)*, Zaragoza, pp. 503-512.
- RODÀ, I. 1974: *El origen de la vida municipal y la prosopografía romana de Barcino*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- RODÀ, I. 1975: "Una gens barcelonesa del siglo II" a *Roma en el siglo II*, Barcelona, pp. 77-82.
- RODÀ, I. 1976: "Barcino. Su fundación y títulos honoríficos", a *Actas del Symposium de ciudades augusteas (Zaragoza 1975)*. II, Zaragoza, pp. 225-232.
- RODÀ, I. 1981: "Las dedicatorias a divinidades en la Barcelona romana" a *La Religión romana en Hispania*, Madrid, pp. 121-132.
- RODÀ, I. 1982: "Iconografía i distribució dels sarcòfags de tema pagà en les necròpolis de Barcino" a *Actes del IX Symposium de Prehistòria i Arqueologia Peninsular (Montserrat, 1978)*. Barcelona, pp. 229-238.
- RODÀ, I. 1984: "Consideracions sobre els retrats romans de Barcino. El Pla de Barcelona i la seva història" a *Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona (Barcelona, 1982)*, Barcelona, pp. 83-86.
- RODÀ, I. 1984: "Estado actual de la epigrafía en Cataluña" a *Épigraphie hispanique, problèmes de méthode et d'édition (Bordeaux 1981)*, Paris, pp. 323-333.
- RODÀ, I. 1985: "La ciutat romana i visigòtica. L'exemple de Barcelona" a *El govern de les ciutats catalanes*, Barcelona, pp. 9-50.

- RODÀ, I. 1985: "À propos de la sculpture grecque d'Emporion" a *Praktika. Actes du XII Congrès International d'Archéologie Classique (Athens, 1983)*, Athina, pp. 256-261.
- RODÀ, I. 1988: "El retrato romano en el N.E. de la Tarraconense" a *Ritratto ufficiale e ritratto privato. Conferenza internazionale sul ritratto romano (Roma 1984)*, *Quaderni de La ricerca scientifica* 116, Roma, pp. 453-462.
- RODÀ, I. 1989: "Consideracions sobre Bàrcino a propòsit dels seus monuments epigràfics" a *Història Urbana del Pla de Barcelona. Actes del II Congrès d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història (Barcelona 1985)*, 2, Barcelona, pp. 97-103.
- RODÀ, I. 1989: "Gentilicios etruscos de Tarraco" a *Actas del II Congreso Internazionale Etrusco. Supplemento di Studi Etruschi (Firenze 1985)*, III, Roma, pp. 1615-1622.
- RODÀ, I. 1989: "Los primeros magistrados en colonias y municipios de la Hispania Citerior" a *Estudios sobre Urso, Colonia Iulia Genetiva. Actas del Simposio Internacional sobre Urso, (Osuna 1988)*, Sevilla, pp. 345-355.
- RODÀ, I. 1989: "L'influx de l'art egipci sobre l'art clàssic grecoromà" a *Egipte i Grècia. Fonaments de la cultura occidental*, Barcelona, pp. 127-142.
- RODÀ, I. 1990: "L'iconographie d'Herakles en Hispania" a *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie (Berlin 1988)*, Mainz, p. 560.
- RODÀ, I. 1990: "Sarcòfagi della bottega di Cartagine a Tarraco" a *L'Africa Romana. Atti del VII Convegno di Studi Sassari (Sassari 1989)*, Sassari, pp. 727-736.
- RODÀ, I. 1991: "Arte Antiguo" a *Antiqua Tempora. Reflexiones sobre las Ciencias de la Antigüedad en España*, Madrid, pp. 67-82.
- RODÀ, I. 1991: "Els homes, l'organització social i les formes de vida" a *Història de Barcelona, I*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona (reed. 1994), pp. 341-382.
- RODÀ, I. 1991: "Les activitats econòmiques" a *Història de Barcelona, I*, Enciclopèdia Catalana Barcelona (reed. 1994), pp. 383-418.
- RODÀ, I. 1991: "Les institucions polítiques" a *Història de Barcelona, I*, Enciclopèdia Catalana (reed. 1994), Barcelona, pp. 310-340.
- RODÀ, I. (ed.) 1992: *Ciencias, metodologías y técnicas aplicadas a la Arqueología*, Barcelona-Bellaterra.
- RODÀ, I. 1992: "Introducción" a *Ciencias, metodologías y técnicas aplicadas a la Arqueología*, Barcelona-Bellaterra, pp. 9-16.
- RODÀ, I. 1992: "Consideraciones sobre el sevirato en Hispania. Las dedicatorias *ob honorem seviratus* en el Conventus Tarraconensis", a *Religio deorum. Actas del Coloquio*

Internacional de Epigrafia, Culto y Sociedad en Occidente (Tarragona 1988), Sabadell, pp. 399-404.

RODÀ, I. 1993: “Escultura republicana en la Tarraconense: El monumento funerario de Malla” a *Actas de la I Reunión sobre Escultura romana en Hispania (Mérida 1992)*, Madrid, pp. 207-219.

RODÀ, I. 1993: “Un cap de Venus recollit fortuïtament a Sarrià” a *Actes del III Congrés d'història de Barcelona. La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història*, Barcelona, pp. 105-108.

RODÀ, I. 1994: “Iconografía y epigrafía en dos mosaicos hispanos: las villas de Tossa y de Dueñas” a *VI Coloquio Internacional del Mosaico Antiguo (Palencia-Mérida 1990)*, Guadalajara, pp. 32-45.

RODÀ, I. 1994: “Materiales de construcción en Hispania” a *Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona 1993)*, I, Tarragona, pp. 323-334.

RODÀ, I. 1995: “La escultura romana importada en Hispania Citerior” a *Coloquio Internacional sobre el comercio romano marítimo en el Mediterráneo Occidental, Homenaje al Profesor Nino Lamboglia (Barcelona 1988)*, Barcelona, pp. 291-312.

RODÀ, I. 1996: “L'ensenyament de l'arqueologia a la Universitat” a *I Jornades Arqueologia i Pedagogia (Barcelona 1994)*, Barcelona, pp. 75-88.

RODÀ, I. 1996: “La escultura romana. Modelos, materiales y técnicas” a *Difusión del Arte Romano en Aragón*, Zaragoza, pp. 105-141.

RODÀ, I. 1996: “Evergetismo de monumentos públicos en el Conventus Tarraconensis” a *Homenatge a F. Giunta. Committenza e Committenti tra Antichità e Alto Medioevo (Erice 1994)*, Barcelona, pp. 197-212.

RODÀ, I. 1997: “L'Antiguitat” a *Escultura antiga i medieval. Ars Cataloniae X*, Barcelona, pp. 10-92.

RODÀ, I. 1997: “Hispania: from the Second Century to Late Antiquity”, *The Archaeology of Iberia. The Dynamics of Change*, London-New York, pp. 211-234.

RODÀ, I. 1997: “August i les ciutats d'Hispania” a “*La moneda en temps d'August. Curs d'Història monetària d'Hispania*”, Barcelona, pp. 9-20.

RODÀ, I. 1997: “Barcino” a *Ciutats antigues de la Mediterrània / Ciudades antiguas del Mediterráneo*, Barcelona, pp. 30-33.

RODÀ, I. 1997: “Los mármoles de Itálica: su comercio y origen” a *Itálica MMCC. Jornadas del MMCC Aniversario de la fundación de Itálica*, Sevilla, pp. 155-180.

RODÀ, I. 1998: “La difícil frontera entre escultura ibérica y escultura romana” a *Los Iberos, príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad Ibérica*, Fundació La Caixa, Barcelona, pp. 265-273.

- RODÀ, I. 1998: “El papel de Agripa en la trama urbana de la Hispania augustea” a *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico. I*, Diputación Provincial Lugo, Lugo, pp. 275-293.
- RODÀ, I. 1998: “Los sarcófagos cristianos de Tarraco” a *Akten des Symposiums «125 Jahre Sarkophag-Corpus» (Marburg 1995)*, *Sarkophag-Studien 1*, Mainz, pp. 150-161.
- RODÀ, I. 1998: “En memòria de Joan Ainaud” *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, pp. 37-38.
- RODÀ, I. 1999: “La explotación de las canteras de Hispania” a *Hispania. El legado de Roma*, Zaragoza, pp. 113-131.
- RODÀ, I. 2000: “Testimonios epigráficos de las termas” a *Termas romanas en el Occidente del Imperio*, Gijón, pp. 123-134.
- RODÀ, I. 2000: “La escultura del sur de la Narbonense y del norte de Hispania Citerior: paralelos y contactos” a *Actas de la III Reunión sobre Escultura romana en Hispania (Córdoba 1997)*, Madrid, pp. 173-196.
- RODÀ, I. 2000: “Presentació de Noël Duval”, a *Doctor honoris causa Noël Duval*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, pp. 7-11.
- RODÀ, I. 2001: “Barcelona. De la seva fundació al segle IV dC” a *De Barcino a Barcilonia (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat, pp. 21-31 i fitxa núm. 308 (“sarcòfag”), p. 235.
- RODÀ, I. 2001: “La escultura del Serapeo ostiense” a *El santuario de Serapis en Ostia*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, pp. 225-276.
- RODÀ, I. 2001: “Presentación” i “Prólogo” a *Los sarcófagos romanos de Cataluña. Corpus Signorum Imperii Romani. España I/1*, Murcia, pp. XI-XVI.
- RODÀ, I. 2002: “L'inici del fenomen urbà” a *Aula d'Ecologia*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, pp. 19-23.
- RODÀ, I. 2002: “Los sarcófagos cristianos de Barcino y su material” a *Akten des Symposium Frühchristliche Sarkophage (Marburg 1999)*, *Sarkophag-Studien 2*, Mainz, pp. 179-186.
- RODÀ, I. 2004: “El mármol como soporte privilegiado en los programas ornamentales de época imperial” a *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente (Cartagena 2003)*, Murcia, pp. 405-420.
- RODÀ, I. 2004: “Datación e iconografía del ‘Asclepio’ de Emporiae” a *IV Reunião sobre Escultura Romana na Hispania (Lisboa-Cascais 2002)*, Madrid, pp. 149-155.
- RODÀ, I. 2005: “Els mosaics de Bell-lloc” a *Girona a l'abast X. Girona romana*, Girona-Bell-lloc del Pla, pp. 213-223.

- RODÀ, I. 2005: “La figura de Agripa en Hispania” a *Roman Military Archaeology in Europe-Arqueología militar romana en Europa*, (Segovia 2002), Segovia, pp. 319-331.
- RODÀ, I. 2005: “Prólogo” a *La escultura hispánica figurada de la Antigüedad tardía (siglos IV-VII). Corpus Signorum Imperii Romani. España II/2*, Murcia, pp. XVII-XVIII.
- RODÀ, I. 2005: “Representació de jardins en la musivària romana” a *Jardins d'Empúries. La jardineria en època romana*, Generalitat de Catalunya, Girona, pp. 69-73.
- RODÀ, I. 2005: “La difusión de los mármoles pirenaicos en Hispania y la datación epigráfica de los inicios de la explotación de las canteras”, a *L'Aquitaine et l'Hispanie septentrionale à l'époque julio-claudienne. Organisation des espaces provinciaux. IV Colloque Aquitania (Saintes 2003)*, Bordeaux, pp. 461-471.
- RODÀ, I. 2006: “Iconografía de un aplique de bronce del Museo de Reus”, *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la profesora Pilar León. II*, Universidad de Córdoba, Córdoba, pp. 263-270.
- RODÀ, I. 2006: “Militares en el área inerme de Hispania citerior”, *Arqueología Militar romana en Hispania II. Producción y abastecimiento en el ámbito militar*, Universidad de León, León, pp. 205-218.
- RODÀ, I. 2006: “Las guerras cántabras y la reorganización del norte de Hispania: epigrafía y arqueología. El ejército romano en Hispania”, *Guía Arqueológica*, Universidad de León, León, pp. 55-65.
- RODÀ, I. 2006: “The Cantabrian Wars and the Reorganization of north Hispania: between Literary Sources, Epigraphy and Archaeology”, *The Roman Army in Hispania. An Archaeological Guide*, Universidad de León, León, pp. 53-63.
- RODÀ, I. 2007: “Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional” a *Culto Imperial: política y poder (Mérida 2006)*, Roma, pp. 739-761.
- RODÀ, I. 2007: “El sarcófago de la casta Susana dentro del conjunto cristiano de Gerona” a *Akten des Symposiums des Sarkophag-Studien-Corpus (Marburg 2001), Sarkophag-Studien 3*, Mainz, pp. 205-213.
- RODÀ, I. 2007: “Pròleg” a *Los sarcófagos romanos de Andalucía. Corpus Signorum Imperii Romani. España I/3*, Murcia, pp. 1-2.
- RODÀ, I. 2007: “Pròleg” a *Planimetria arqueològica de Tarraco*, ICAC, Tarragona, pp. XI-XI.
- RODÀ, I. 2007: “Roma tra Dalmatia e Hispania. La figura di Agrippa” a *Circolo dell'Ambasciata Croata. anno 2005/2006*, Ambasciata della Repubblica di Croazia presso la Santa Sede, Roma, pp. 55-69.
- RODÀ, I. 2007: “Tecnología y comercio : la mirada del pasado al presente” a *Ciencia y tecnología en el mundo antiguo*, Mérida, pp. 281-298.

- RODÀ, I. 2008: “Mensaje y propaganda en el mundo romano” a *Actas de los XVIII cursos monográficos sobre el patrimonio histórico (Reinosa 2007)*, Santander, pp. 17-36.
- RODÀ, I. 2009: “Espacios de representación en las ciudades hispanorromanas” a *Fora Hispaniae*, Murcia, pp. 69-87.
- RODÀ, I. 2009: “Hispania en las provincias occidentales del Imperio durante la República y el Alto Imperio: una perspectiva arqueológica” a *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, ICAC, Tarragona, pp. 193-221.
- RODÀ, I. 2009: “Los talleres de la ciudad de Barcino” a *X Colloque International sur l'art provincial romain (Arles-Aix-en-Pce 2007)*, Aix-Marseille/Arles, pp. 513-529.
- RODÀ, I. 2010: “El mil·liari de l'Aldea” a *Miscel·lània en el 850è aniversari de la Parròquia de l'Aldea*, L'Aldea, pp. 27-28.
- RODÀ, I. 2010: “La promoción de las elites en las ciudades del Conventus Tarracensis”, a *Pluralidad e integración en el mundo romano*, Pamplona, pp. 177-188.
- RODÀ, I. 2010: “La Tarragona de mitjan segle I dC” a *Actes del Congrés: Pau, Fructuós i el Cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII) (Tarragona 2008)*, Tarragona, pp. 73-100.
- RODÀ, I. 2010: “Licinio Craso en el Museo Marés de Barcelona”, a *Escultura romana en Hispania VI. Homenaje a Eva Koppel*, Murcia, pp. 371-383.
- RODÀ, I. 2011: “*Imago Mortis*: el componente itálico en el mundo funerario de Barcino y Tarraco” a *Mors omnibus instat. Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el Occidente Romano*, Madrid, pp. 233-254.
- RODÀ, I. 2011: “Los seviri augustales de Narona” a *Zbornik u cast Emilija Marina, Kacic* 41-43, Split, pp. 189-209.
- RODÀ, I. 2011: “Presentazione” a *Repertorio dei sarcofagi decorati della Sardegna romana*, Roma, pp. 11-12.
- RODÀ, I. 2011: “Albert Balil Illana, 1928-1989” a *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, pp. 498-500.
- RODÀ, I. 2011: “Sebastià Mariner Bigorra, 1923-1988” a *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, pp. 463-464.
- RODÀ, I. 2012: “Epigraphy and the Media. Epigraphy and the Historical Sciences” a *Epigraphy and the Historical Sciences, XIII CIEGL (Oxford 2007). Proceedings of the British Academy* 177, Oxford, pp. 185-219.
- RODÀ, I. 2013: “Hispania: From the Roman Republic to the Reign of Augustus”, a *Companion to the Archaeology of the Roman Republic*, Blackwell, pp. 522-539.

- RODÀ, I. 2013: “ Los sarcófagos importados de Cartago en *Tarraco*. Un inventario de los manufacturados en ‘kadel’”, a *Iconographie funéraire romaine et société: corpus antique, approches nouvelles?* (Perpignan 2011), Perpignan, pp. 193-202.
- RODÀ, I. 2014: *Urbanisme i monumentalització: Roma i les ciutats a Catalunya*, UOC, Barcelona.
- RODÀ, I. (dir.) 2014: “Món antic” a *Patrimoni monumental de Catalunya. De la Prehistòria a l'Edat Mitjana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 36-89.
- RODÀ, I. 2014: “Sant Julià de Ramis”, “Barcino”, “Monument de Malla i Trofeus de Pompeu”, “Vies romanes”, a *Patrimoni monumental de Catalunya. De la Prehistòria a l'Edat Mitjana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, pp. 58, 74-75, 80-83.
- RODÀ, I. 2014: “Premisa a Edilizia residenziale in Hispania” a *La villa restaurata e i nuovi studi sull'edilizia residenziale tardoantica* (Piazza Armerina 2012), Bari, pp. 437-439.
- RODÀ, I. 2014: “Introducción, Sektion Vermessung von Räumen” a *XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae* (Berlin 2012), Berlin, pp. 583-587.
- RODÀ, I.; IZQUIERDO, P. 2011: “L'archeologia classica in Catalogna. Correnti culturali puniche, iberiche e romane”, *Roma. Congresso Internazionale di Archeologia Classica. Bollettino di Archeologia On line* I 2010-Vol. speciale A / A8, pp. 177-188.
- RODÀ, I.; MAYER, M. 1995: “Militares en Aeso y Emporiae” a *La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut Empire. Colloque de la AIEGL* (Lyon 1994), Paris, pp. 319-322.
- RODÀ, I.; MAYER, M.; CALDERÓN, J.; ÀLVAREZ, A. 1983: “La xarxa romana. Aproximació preliminar a la xarxa viària romana de Catalunya”, *Pla de Carreteres de Catalunya I. Antecedents històrics*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- RODÀ, I.; PENSABENE, P.; DOMINGO, J.A. 2012: “Columns and *rotae* in Tarraco made with granite from the Troad” a *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA International Conference* (Tarragona 2009), ICAC, Tarragona, pp. 210-229.
- RODÀ, I.; SABLAYROLLES, R. 2001: “Conclusion” a *Les ressources naturelles des Pyrénées. Leur exploitation durant l'Antiquité* (Toulouse 1999), *Entretiens d'archéologie et d'histoire*. 6, Saint-Bertrand-de-Comminges, pp. 195-203.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A.; RODÀ, I. (edd.) 2007: *Murallas de las ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Diputación Provincial de Lugo, Lugo.
- VERRIÉ, F. P.; SOL, J.; ADROER, A.M.; RODÀ, I. 1973: “Actividades arqueológicas del Museo de Historia de la Ciudad en los últimos cinco años” a *Actas del XII Congreso Arqueológico Nacional* (Jaén 1971), Zaragoza, pp. 769-786.

ARTICLES EN PUBLICACIONS PERIÒDIQUES

ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1987: "La importación del mármol en época romana. El ejemplo de Ventimiglia y su contraposición con el litoral de norte de la Tarraconense", *Quaderni di Studi Lunensi* 10-12-III, pp. 497-523.

ÀLVAREZ, A.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1998: "La aplicación del método de isótopos estables a mármoles explotados en época romana en la mitad sur de la península Ibérica", *Archivo Español de Arqueología* 71, pp. 103-112.

CASTELLVÍ, G.; NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 1992: "Els monuments del Coll de Pannissars, Portús (Vallespir)/La Jonquera (Alt Empordà). Estat de la qüestió", *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 63-71.

CASTELLVÍ, G.; NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 1995: "La identificación de los trofeos de Pompeyo en el Pirineo", *Journal of Roman Archaeology* 8, pp. 5-17.

CLAVERIA, M.; KOPPEL, E.M.; RODÀ, I. 2014: "Escultures romanes de *Barcino*", *Quarhis* 10, pp. 96-121.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1982: "Sobre dues inscripcions del Vallès: Sabadell i Sant Pere de Bertí", *Arrahona* 13, pp. 35-37.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1982: "Inscripciones «alienae» en museos y colecciones de la provincia de Barcelona", *Ampurias* 44, pp. 185-240.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1982: "Epigrafia romana d'Osona", *Ausa* X-102-104, pp. 293-318.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1982: "Epigrafia romana de Rubí i els seus encontorns", *Bulletí del Museu de Rubí* 5, pp. 81-104.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984: "Epigrafia romana de la comarca del Bages", *Miscel·lània d'Estudis Bagençs* 3, pp. 229-238.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1986: "Las inscripciones romanas de la provincia de Barcelona", *Caesaraugusta* 63, pp. 87-102.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1990: "L'epigrafia. Can Xammar (Mataró. El Maresme). Campanyes d'excavació 1964-1968 i 1970", *Laietania* 5, pp. 40-42.

GOROSTIDI, D.; RODÀ, I. 2012: "Una etiqueta de plomo con fitónimos procedente de Mas Vell (Vallmoll, ager Tarraconensis)", *Espacio, Tiempo y Forma* II/2-25, pp. 121-129.

GRANADOS, J.O.; RODÀ, I. 1977: "Restos de una casa romana en el patio del palacio arzobispal de Barcelona", *Información Arqueológica* 25, pp. 215-216.

GRANADOS, J.O.; RODÀ, I. 1980: "Restos de una casa romana en el patio del palacio arzobispal de Barcelona", *Noticiario Arqueológico Hispánico* 9, pp. 451-464.

- GURT, J.M.; RODÀ, I. 2005: "El pont del Diable. El monumento romano dentro de la política territorial augustea", *Archivo Español de Arqueología* 78, pp. 147-165.
- JÁRREGA, R.; RODÀ, I. 1999: "Noves dades epigràfiques al Vallès Oriental: el *terminus augustalis* de Montornès", *Lauro* 16, pp. 5-12.
- KOLEGA, M.; CLARIDGE, A.; RODÀ, I. 2005: "Kipovi iz Augusteuma Narone. Opis, Tehnika, Ikonografija", *VAHD: Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku* 97, pp. 199-272.
- MACIAS, J. M.; RODÀ, I. 2012: "Viva Tarraco", *Archeo* 333, pp. 58-65.
- MARCO, F.; RODÀ, I. 2008: "A latin defixio (Sisak, Croatia) to the river god Savus mentioning L. Licinius Sura, hispanus", *VAMZ: Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 3.s., XLI, pp. 167-198.
- MARCO, F.; RODÀ, I. 2009: "Sobre una defixio de Sisak (Croacia) al dios fluvial Savus con mención del hispano L. Licinius Sura", *Revista Internacional de Investigación sobre Magia y Astrología Antiguas* 8, pp. 105-132.
- MARIN, E.; CLARIDGE, A.; KOLEGA, M.; RODÀ, I. 2007: "Le due sculture inedite (nn. 3-4) dell'Augusteum di Narona: Ottavia e Antonia minor?", *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti* 79, pp. 177-204.
- MARIN, E.; CLARIDGE, A.; KOLEGA, M.; RODÀ, I. 2008: "Le cinque sculture inedite (nn. 5, 9-12): Giulia (?), Lucio e Gaio Cesare, Germanico, Druso e le ultime frammentarie dell'Augusteum di Narona", *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti* 80, pp. 341-392.
- MARIN, E.; CLARIDGE, A.; KOLEGA, M.; RODÀ, I. 2009: "Skulpture iz Augusteuma Narone", *Histria Antiqua* 18/2. *In honorem Vesnae Girardi Jurkić*, pp. 9-34.
- MARTÍN, A.; RODÀ, I.; VELASCO, C. 2007: "Cella vinaria de Vallmora (Teià, Barcelona) un modelo de explotación vitivinícola intensiva en la Layetania, *Hispania Citerior* (S. I a.C.-S. V d.C.)", *Histria Antiqua* 15, pp. 195-212.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1981: "Sobre dues inscripcions en honor de Luci Licini Segon, una d'elles inèdita", *Ausa* X-97, pp. 193-201.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1982: "Tres noves inscripcions romanes de la província de Sevilla" *Faventia* 4-1, pp. 109-116.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: "L'epigrafia romana a Catalunya. Estat de la qüestió i darreres novetats", *Fonaments* 5, pp. 161-186.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1987: "L'epigrafia romana a Catalunya. Estat de la qüestió i darreres troballes", *Fonaments* 6, pp. 193-218.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1988: "Epigrafia", *Fonaments* 7, pp. 195-263.

- MAYER, M.; RODÀ, I. 1992: "Epigrafia", *Fonaments* 8, pp. 181-231.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1994: "Contactos entre la epigrafía de Emporiae y la zona sur de la Narbonense", *Latomus* 226. *Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, pp. 318-328.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1996: "La via romana del Congost", *Monografies del Montseny* 11, pp. 93-103.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1996: "Epigrafia", *Fonaments* 9, pp. 299-347.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1997: "Presentación", *Documents d'Archéologie Française*, 61. *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, pp. 114-125.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1999: "El broccatello de Tortosa: testimonios arqueológicos", *Pallas* 50. *Mélanges Claude Domergue*, pp. 43-52.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1999: "Una nova inscripció de Sant Martí Sarroca", *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* III, pp. 139-141.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 2002: "Darreres troballes i estat actual de la recerca epigràfica a Catalunya", *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 277-285.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 2002: "Los formularios funerarios en las inscripciones latinas de Hispania", *Historia Antiqua* 8, pp. 149-155.
- MOLIST, M.; SANMARTÍ, J.; RODÀ, I. 2005: "La historiografia sobre prehistòria i món antic als Països Catalans en els darrers decennis. Les aportacions de l'arqueologia", *Afers* 50. *Vint anys d'historiografia als Països Catalans*, pp. 29-42.
- NOGUERA, J.M.; RODÀ, I. 2002: "Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR). España", *AIAC NEWS* 33-34, pp. 4-6.
- NOLLA, J.M.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1997: "Les stations routières", *Documents d'Archéologie Française*, 61. *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, pp. 127-140.
- NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 2012: "Novedades en el tramo norte de la vía Augusta", *Anas* 21/22, pp. 295-318.
- PANOSA, M. I.; RODÀ, I.; UNTERMANN, J. 2014: "Les inscripcions ibèriques i llatines del Cogul (les Garrigues, Lleida)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 24, pp. 27-40.
- RODÀ, I. 1970: "El «habitat» de Sant Julià de Ramis durante el Paleolítico Superior", *Miscellanea Barcinonensis* XXVII, pp. 70-72.
- RODÀ, I. 1970: "Lucius Licinius Secundus, liberto de Lucius Licinius Sura", *Pyrenae* 6, pp. 167-183.

- RODÀ, I. 1972: "Sant Julià de Ramis en los tiempos medievales y modernos", *Revista de Gerona* 61, pp. 44-57.
- RODÀ, I. 1973: "Un bronce monetiforme hallado en Barcelona", *Numisma XXIII-XXIV*, 120-131, pp. 37-44.
- RODÀ, I. 1974: "La vida en la Barcelona romana a través de sus inscripciones", *Información Arqueológica* 14, pp. 54-56.
- RODÀ, I. 1974: "Reseña de los hallazgos arqueológicos de los términos municipales colindantes de Sant Julià de Ramis", *Revista de Gerona* 66, pp. 71-76.
- RODÀ, I. 1974: "Cerámicas exóticas y de imitación en el poblado ibérico de Sant Julià de Ramis (Gerona)", *Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos de Ampurias*, II, pp. 297-301.
- RODÀ, I. 1975: "La gens Pedania barcelonesa", *Hispania Antiqua* V, pp. 223-268.
- RODÀ, I. 1975: "Notas arqueológicas: una tumba de «tegulae» en Montjuich", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* XVI, pp. 57-68.
- RODÀ, I. 1977: "Inscripciones fragmentarias procedentes de la torre 78 de la muralla romana de Barcelona", *Pyrenae* 13-14, pp. 275-279.
- RODÀ, I. 1977: "La dispersión del poblamiento en el término de Barcelona en la época anterromana", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* XVII, pp. 47-92.
- RODÀ, I. 1978: "Le iscrizioni in onore di Lucius Minicius Natalis Quadronius Verus", *Dacia* XXII, pp. 219-223.
- RODÀ, I. 1979: "Un sarcòfag romà de la província de Tarragona", *Epigraphica* XLI, pp. 59-65.
- RODÀ, I. 1979: "La iconografia de les estacions a Barcino. A propòsit d'un fragment de sarcòfag romà reutilitzat com a làpida de F. de Requesens", *Faventia* 1/1, pp. 77-93.
- RODÀ, I. 1980: "Un retrat inèdit de Barcino i el taller escultòric local", *Rivista di Studi Liguri* XLVI, pp. 41-52.
- RODÀ, I. 1980: "La inscripción de Lucio Cecilio Optato", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat* XVIII, pp. 5-49.
- RODÀ, I. 1982: "Inscripcions romanes inèdites de Catalunya", *Fonaments* 2, pp. 109-115.
- RODÀ, I. 1985: "Pompeya y Herculano, sepultadas por el Vesubio", *Historia y Vida* extra 38, pp. 54-62.
- RODÀ, I. 1986: "El primer filme histórico: la columna trajana", *Historia y Vida* 225, pp. 4-19.

- RODÀ, I. 1986: "Londres en la Antigüedad", *Historia y Vida* extra 40, pp. 6-12.
- RODÀ, I. 1986: "Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries", *Empúries* 48-50-II, pp. 246-249.
- RODÀ, I. 1987: "Las religiones orientales en la España Antigua", *Historia y Vida* 228, pp. 17-27.
- RODÀ, I. 1988: "El Centro Internacional de Cultura Científica 'Ettore Majorana', Erice", *Historia y Vida* 241, pp. 66-69.
- RODÀ, I. 1988: "Cuando Andalucía era la Bética", *Historia y Vida* extra 48, pp. 26-33.
- RODÀ, I. 1988: "Bulgaria antes de los eslavos", *Historia y Vida* 245, pp. 72-79.
- RODÀ, I. 1988: "Luci Minici Natal Quadroni Ver i la societat barcelonina del seu temps", *Revista de Catalunya* 22, pp. 37-51.
- RODÀ, I. 1988: "El passat romà de Catalunya", *Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya* 63, pp. 50-51.
- RODÀ, I. 1989: "Livia, primera emperatriz romana", *Historia y Vida* extra 51, pp. 10-13.
- RODÀ, I. 1989: "Itàlica, cuna de emperadores", *Historia y Vida* 254, pp. 55-65.
- RODÀ, I. 1989: "Túnez, encrucijada de cultures", *Historia y Vida* 258, pp. 72-76.
- RODÀ, I. 1990: "La integración de una inscripción bilingüe ampuritana", *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* VIII, 1-2, pp. 79-81.
- RODÀ 1991: "Los monumentos públicos de Roma", *Historia y Vida* extra 60, pp. 27-36.
- RODÀ, I. 1992: "Una importante contribución a la tipología de los altares hispánicos", *Journal of Roman Archaeology* 5, pp. 369-373.
- RODÀ, I. 1995: "Epigrafía y paisaje. El ejemplo de Barcino", *Historia Antiqua* 1, pp. 135-141.
- RODÀ, I. 1996: "Thera (Santorini): la Pompeya griega", *Historia y Vida* extra 82, pp. 98-101.
- RODÀ, I. 1996: "El descubrimiento de la tumba de Filipo", *Historia y Vida* extra 82, pp. 102-113.
- RODÀ, I. 1996: "Una nueva interpretación del arco de Berà", *Journal of Roman Archaeology* 9, pp. 339-343.
- RODÀ, I. 1997: "L'Hermes bàquic de Can Fatjó", *Merlet. Butlletí Informatiu del Museu de Terrassa* 4.

- RODÀ, I. 1997: “Los mármoles romanos de Hispania”, *Historia Antiqua* 3, pp. 47-56.
- RODÀ, I. 1998: “Espacios de representación y de culto dinástico en la provincia de Hispania Citerior”, *Historia Antiqua* 4, pp. 117-126.
- RODÀ, I. 1998: “Ressenya de Balneum. Els banys de la vil·la romana de can Terrés”, *Lauro* 14, pp. 86-88.
- RODÀ, I. 1998: “Arqueología romana. Vivir en Barcino”, *Investigación y Ciencia* 258, pp. 30-31.
- RODÀ, I. 1998: “La recerca arqueològica a Catalunya. Període 1990-1998”, *Empúries* 51, pp. 283-296.
- RODÀ, I. 1999: “Foros y epigrafía: Algunos ejemplos de Hispania Citerior”, *Historia Antiqua* 5, pp. 121-130.
- RODÀ, I. 1999: “La vida cotidiana de un romano de a pie. *Panem et circenses* y un día de elecciones”, *Historia y Vida* 379, pp. 32-45.
- RODÀ 2000: “La polis, Atenas ‘versus’ Esarta, y Mileto”, *Historia y Vida* 383, pp. 32-40.
- RODÀ, I. 2000: “La forja de un mito: Alejandro”, *Historia y Vida*, 386, pp. 24-33.
- RODÀ, I. 2001: “Dues noves inscripcions funeràries de la Bètica”, *Estudi General* 21. *Miscel·lània d’homenatge a Modest Prats I*, Girona, pp. 429-432.
- RODÀ, I. 2001: “La cronología de las fortificaciones de las ciudades romanas en Hispania Citerior”, *Historia Antiqua* 7, pp. 21-40.
- RODÀ, I. 2001: “Creta, cuna de la civilización minoica”, *Historia y Vida* 399, pp. 72-81.
- RODÀ, I. 2001: “La descomposició de un Imperio: Adriano, el principio del fin y el último intento de Diocleciano”, *Historia y Vida* 396, pp. 32-41.
- RODÀ, I. 2002: “Barcino y otras ciudades tarraconenses”, *Cuadernos Emeritenses* 20, pp. 29-48.
- RODÀ, I. 2002: “Indígenes i romans a l’ibèric final”, *Limes* 8. *L’assentament ibèric de la Facultat de Medicina de la UAB (Cerdanyola del Vallès)*, pp. 153-158.
- RODÀ, I. 2002: “La sociedad en la Roma de Nerón”, *Historia y Vida* 405, pp. 47-53.
- RODÀ, I. 2004: “Agripa y el comercio del plomo”, *Mastia: Revista del Museo Arqueológico Municipal de Cartagena* 3, pp. 183-193.
- RODÀ, I. 2004: “Uso y comercio del mármol”, *Historia Antiqua* 12, pp. 39-44.
- RODÀ, I. 2004: “Valoració de l’epigrafia romana de Rubí: notícies d’un nou fragment”, *Identitats. Revista del Castell-Ecomuseu Urbà de Rubí* 3, pp. 21-29.

- RODÀ, I. 2005: “¿Cómo pueden descubrirse unas *thermae*? Entre el culto y el placer”, *Historia Antiqua* 13, pp. 13-16.
- RODÀ, I. 2005: “El agua y los romanos. La tecnología punta llegada a Occidente”, *Historia y Vida* 448, pp. 72-83.
- RODÀ, I. 2005: “Estàtua de Venus trobada a Mataró”, *Laietania* 16, pp. 177-184.
- RODÀ, I. 2005: “Un nuevo cónsul suffectus en un pedestal del foro de Nesactium (Istria, Croacia)”, *Epigraphica* LXVII, pp. 269-277.
- RODÀ, I. 2005: “Fenicios, los señores del mar”, *Historia. National Geographic* 24, pp. 48-59.
- RODÀ, I. 2006: “Aqua romana: técnica humana y fuerza divina”, *Tecnología del Agua* 268, pp. 72-77.
- RODÀ, I. 2006: “Iconografía d’una làmina repussada, de bronze, del Museu de Reus”, *Informatiu Museus. Revista de Recerca i de Divulgació Cultural dels Museus de Reus* 33, pp. 16-20.
- RODÀ, I. 2007: “El metal y el agua”, *Sautuola XIII. Metalisteria de la Hispania romana*, pp. 301-319.
- RODÀ, I. 2007: “La figura de Agripa, el ejército y la promoción de las obras públicas de Hispania”, *Larouco* 4, pp. 27-43.
- RODÀ, I. 2007: “Les inscripcions de la Plaça de la Vila de Madrid”, *Quarhis* 3, pp. 114-123.
- RODÀ, I. 2007: “Nerón. Terror en el trono imperial”, *Historia y Vida* 475, pp. 63-71.
- RODÀ, I. 2009: “Institut Català d’Arqueologia Clàssica: noves propostes 2008-2009”, *Auriga* 57, p. 10-11.
- RODÀ, I. 2009: “Marbres locals a Hispania. Estat de la qüestió al bienni 2008-2009”, *Butlletí Arqueològic* V/31-I. *Actes del Congrés Internacional en homenatge a Theodor Hauschild. Tarraco: construcció i arquitectura d’una capital provincial romana*, pp. 227-240.
- RODÀ, I. 2009: “L’arqueologia pre-romana i romana al Montseny”, *Monografies del Montseny* 24, pp. 28-40.
- RODÀ, I. 2010: “Enea in Spagna”, *Archeo* 53, pp. 41-43.
- RODÀ, I. 2011: “Pròleg”, *Estudis d’Arqueologia i Història de Cabrera de Mar*, 7, pp. 7-10.
- RODÀ, I. 2012: “L’Arqueologia i la Història antiga a la Revista de Catalunya”, *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, pp. 91-103.

- RODÀ, I. 2012: "El comercio de los mármoles en Hispania", *Histria Antiqua* 21, pp. 85-91.
- RODÀ, I. 2012: "La gens Calpurnia de Barcino", *CuPAUAM* 37-38. *Homenaje al profesor Manuel Bendala Galán*, pp. 571-577.
- RODÀ, I. 2013: "Darreres troballes epigràfiques en pedra de Barcino", *Quarhis* 9, pp. 157-163.
- RODÀ, I. 2013: "En record de Manuel Mundó i Marcet (1923-2012)", *Auriga* 64, pp. 14-15.
- RODÀ, I. 2013: "Recordant el professor Géza Alföldy, membre del Consell Assessor de Faventia i doctor honoris causa per la UAB", *Faventia* 32-33, pp. 9-16.
- RODÀ, I. 2013: "Tribuna. L'arqueologia a Catalunya els darrers 30 anys (1983-2013)", *Full d'Informació, Societat Catalana d'Arqueologia* 315.
- RODÀ, I. 2013: "Tàrraco Biennal", *Auriga* 68, pp. 65-67.
- RODÀ, I. 2014: "La política territorial d'August. La fundació de Barcelona", *Auriga* 73, pp. 7-9.
- RODÀ, I. 2014: "Acueductos, el orgullo de Roma", *Historia. National Geographic* 130, pp. 52-63.
- RODÀ, I.; ÀLVAREZ, A. 2003: "Fragmento de escultura romana hallado en la zona de Calahorra", *Kalakorikos* 8, pp. 269 -274.
- RODÀ, I.; DOMÈNECH, A. 2010: "Las gemas de Tarraco. Iconografía e identificación de los materiales", *Histria Antiqua* 19, pp. 37-46.
- RODÀ, I.; MARTIN, A.; VELASCO, F.; ARCOS, R. 2005: "Personatges de Barcino i el vi laietà", *Quarhis* 1, pp. 46-57.
- RODÀ, I.; NOGUERA, J.M. 2003: "Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR). Espanya". *Full d'Informació, Societat Catalana d'Arqueologia* 200.
- RODÀ, I.; URTEAGA, M. 2010: "Marcus Aemilius Lepidus en un ladrillo de Oiasso (Irún)", *Pallas* 82. *Ab Aquitania in Hispaniam: Hommages Pierre Sillières*, pp. 277-289.
- RODRÍGUEZ HIDALGO, J.M.; KEAY, S.J.; JORDAN, D.; CREIGHTON, J.; RODÀ, I. 1999: "La Itálica de Adriano. Resultado de las prospecciones arqueológicas de 1991 y 1993", *Archivo Español de Arqueología* 72-179-180, pp. 73-97.
- ROSADA, G.; RODÀ, I. 2008: "Otium et negotium. Segni e significati nelle fonti, nella vita, negli spazi dei Romani e non solo", *Histria Antiqua* 16, pp. 13-22.
- SOL, J.; RODÀ, I. 1972: "La necrópolis tardo romana de la calle Bagur", *Sants* 222, pp. 10-12.

CATÀLEGS

ÀLVAREZ, A.; RODÀ, I. 2004: "The Analysis of the marble Sculpture from the Augusteum" a *The Rise and Fall of an Imperial Shrine. Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*. Catàleg exposició, Ashmolean Museum d' Oxford, Split, pp. 167-174.

ÀLVAREZ, A.; RODÀ, I. 2004: "Anàlisi de les escultures de marbre de l'Augusteum" a *Divo Augusto. La descoberta d'un temple romà a Croàcia*. Catàleg exposició, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Split, pp. 167-174 i 371-373.

CASTELLVÍ, G.; NOLLA, J.M.; RODÀ, I. 1992: "Els trofeus de Pompeu" a *Roma a Catalunya* Catàleg de l'exposició, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, pp. 22-25.

KOPPEL, E.M.; RODÀ, I. 1996: "Ficha de la pieza" a *Grupo Ena. El retorno de dos ninfas*, Zaragoza, pp. 13-15.

MARIN, E.; KOLEGA, M.; CLARIDGE, A.; RODÀ, I. 2004: "Kipovi iz Augusteum" a *Augusteum Narone. Splitska siesta Naronskih careva*. Catàleg exposició, Museu Arqueològic de Split, Split, pp. 30-51.

MARIN, E.; KOLEGA, M.; CLARIDGE, A.; RODÀ, I. 2004: "Le statue dell'Augusteum" a *L'Augusteum di Narona. Roma al dilà dell'Adriatico*. Catàleg exposició, Museus Vaticans, Split, pp. 30-51.

MARIN, E.; KOLEGA, M.; CLARIDGE, A.; RODÀ, I. 2004: "The Statues from the Augusteum" a *The Rise and Fall of an Imperial Shrine. Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*. Catàleg exposició, Ashmolean Museum d' Oxford, Split, pp. 70-166.

MARIN, E.; KOLEGA, M.; CLARIDGE, A.; RODÀ, I. 2004: "Les estàtues de l'Augusteum" a *Divo Augusto. La descoberta d'un temple romà a Croàcia*. Catàleg exposició, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Split, pp. 70-166 i 339-371.

MARIN, E.; RODÀ, I. (eds.) 2004: *Divo Augusto. La descoberta d'un temple romà a Croàcia*. Catàleg exposició (català/castellà), Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Split.

NICOLAU, A.; RODÀ, I. 2002: "Les col·leccions epigràfiques del Museu d'Història de la Ciutat", a *Scripta manent. La memòria escrita dels romans*. Catàleg de l'exposició, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, pp. 128-145.

RODÀ, I. 1989 : *Catàleg de l'epigrafia i l'escultura clàssiques del Museu Episcopal de Vic*. Vic.

RODÀ, I. (ed.) 1989: *Retrats antics a Iugoslàvia*. Catàleg de l'exposició Caixa de Barcelona (català, castellà), (Barcelona-Madrid), Barcelona.

- RODÀ, I. 1989: “El retrat oficial i privat a Hispània” a *Retrats antics a Iugoslàvia*. Catàleg de l'exposició Caixa de Barcelona, Barcelona, pp. 185-189.
- RODÀ, I. 1990: “Bronces romanos de Hispania Citerior” a *Los bronceos romanos en España*. Catàleg de l'exposició, Madrid, pp. 71-90.
- RODÀ, I. 1990: “Retrato fragmentario de Tiberio o Calígula” a *Espacio público y espacio privado. Las esculturas romanas del Museo de Sagunto*, València, pp. 35-40.
- RODÀ, I. 1992: *Retrats romans. Les col·leccions del Museu d'Història de la Ciutat*. Barcelona.
- RODÀ, I. 1992: “El monument de Malla” a *Roma a Catalunya*. Catàleg de l'exposició, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, pp. 18-21.
- RODÀ, I. 1992: “La indumentària” a *Roma a Catalunya*. Catàleg de l'exposició, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, pp. 26-32.
- RODÀ, I. 1992: “Els esports i els espectacles” a *Roma a Catalunya*. Catàleg de l'exposició, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, pp. 162-168.
- RODÀ, I. 1992: “L'Asclepi d'Empúries” a *Roma a Catalunya*. Catàleg de l'exposició, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, pp. 42-45., 1992.
- RODÀ, I. 1992: “L'economia i les vies de comunicació” a *Roma a Catalunya*. Catàleg de l'exposició, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, pp. 68-90..
- RODÀ, I. 1992: “L'instrumental mèdic” a *Roma a Catalunya*. Catàleg de l'exposició, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, pp. 87-89.
- RODÀ, I. 2001: “Los mármoles de Carranque” a *Carranque, centro de Hispania romana*, Catàleg de l'exposició, Alcalá de Henares 2001, pp. 108-118 (ed. catalana del catàleg per a la presentació d'aquesta exposició al MAC), Barcelona 2001-2002).
- RODÀ, I. (ed. i comis.) 2001: *Tarraco, porta de Roma*. Catàleg de l'exposició (català i castellà), Fundació La Caixa, Tarragona.
- RODÀ, I. 2001: “Fondo d'oro” a *Tarraco, porta de Roma*. Catàleg de l'exposició, Fundació La Caixa, Tarragona, p. 150.
- RODÀ, I. 2001: “Inscripció dels emperadors Lleó i Antemi” a *Tarraco, porta de Roma*. Catàleg de l'exposició, Fundació La Caixa, Tarragona, p. 155.
- RODÀ, I. 2001: “Introducció” a *Tarraco, porta de Roma*, Catàleg de l'exposició, Fundació La Caixa, Tarragona, pp. 13-18.
- RODÀ, I. 2002: “L'espiritualitat a l'època romana” i fitxes 167, 168, 169, 170, 172, a *Sala d'Arqueologia. Catàleg. Quaderns de la Sala d'Arqueologia, 2*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, pp. 309-315-319-329.

RODÀ, I. (comis.) i ed. amb COMES, R. 2002: *Scripta manent. La memòria escrita dels romans*. Catàleg de l'exposició (català/castellà), Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

RODÀ, I. 2002: "Un recorregut per l'exposició *Scripta Manent*", a *Scripta manent. La memòria escrita dels romans*. Catàleg de l'exposició, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, pp. 26-51.

RODÀ, I. 2003: "Presentación" a *El teatro romano, la puesta en escena*. Catàleg de l'exposició, Fundació la Caixa, Barcelona, pp. 17-23.

RODÀ, I. 2004: "El culte imperial i el seu reflex a la colònia de Barcino", a *Divo Augusto. La descoberta d'un temple romà a Croàcia*. Catàleg exposició, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Split, pp. 311-322 i 418-423.

RODÀ, I. (dir. i comis.) 2004: *Aqua Romana. Tècnica humana i força divina*. Catàleg de l'exposició (català, castellà, anglès, portuguès) (Cornellà, Lisboa, Mérida, Madrid, 2004-2005), Museu de les Aigües de la Fundació Agbar, Barcelona.

RODÀ, I. 2004: "Presentació" a *Aqua Romana. Tècnica humana i força divina*, Museu de les Aigües de la Fundació Agbar, Barcelona, pp. 18-39.

RODÀ, I. 2007: "Dubtes sobre un déu: Asclepi o Serapis?", *L'Esculapi. El retorn del Déu*. Catàleg de l'exposició, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, pp. 65-72.

RODÀ, I. (comis. científ.) 2007: *Roma, S.P.Q.R.* Catàleg de l'exposició, Canal de Isabel II, Madrid.

RODÀ, I. 2007: "Recorrido por la exposición *Roma SPQR*", a *Roma, S.P.Q.R.* Catàleg de l'exposició, Canal de Isabel II, Madrid, pp. 19-67.

RODÀ, I. 2009: "Pedres i marbres a l'antiguitat" a *Tarraco pedra a pedra*. Catàleg de l'exposició. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona, pp. 8-17.

RODÀ, I. 2010: "Retrat de Marcus Licinius Crassus", a *Catàleg d'escultura i col·leccions del món antic, Fons del Museu Marès*. 5, Museu Marès, Barcelona, pp. 75-77.

RODÀ, I.; MUSSO, O. (eds. i comis.) 2003: *El teatro romano. La puesta en escena*. Catàleg de l'exposició (Zaragoza, Mérida, Córdoba), Fundació la Caixa, Barcelona.

ALTRES PUBLICACIONS

BOSCH, A.; RODÀ, I. 2010: *Epictet, esclau de Luci Pedani Clement*, Cabrera de Mar.

MAYER, M.; RODÀ, I. 1988: *Epigrafia/Epigrafia/Epigraphy*, Programa de Video. Departament d'Ensenyament, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

RODÀ, I. 1971-1973: Diverses veus als volums 2, 3 i 4 de *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona.

RODÀ, I. 1971-2013: Una trentena de ressenyes a revistes de l'especialitat nacionals i estrangeres.

RODÀ, I. 1998: *Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga. Història. Memòria de la Recerca*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

RODÀ, I. 2011-: Col·laboracions diverses a *Sàpiens* (secció "L'historiador respon" i assessorament).

